15 kop.

E. TEUBER

KÜLMSAARE NÕRSMAIL

EERIK TEDER

TAMMSAARE NOORUSMAIL

KIRJASTUS
«EESTI RAAMAT»
TALLINN
1974

8E
T35

Kaas: E. Palmiste
Fotod: E. Asema, O. Kangilaski, I. Paalmann, P. Puks, I. Rosimannus, A. Sööt, E. Teder, E. Voit
Kaanel: Põline tamm väljamäel. Tagaplaanil A. H. Tammsaare Majamuuseum (I. Rosimannuse foto)

Tammsaare sugupuu koostanud A. Sööt

2—8—4
240—73

© «Eesti Raamat» 1974

SAATEKS

Meie suure klassiku Anton Hansen-Tammsaare kodukoht on muutunud viimasel ajal kirjandushuviliste üheks armastatumaks külastuskohaks. Varakevadest hilissügiseni käib siin tuhandeid külalisi. Esimesed külastajad saabusid Tammsaare väljamäele juba järgmisel suvel pärast «Tõe ja õiguse» I osa ilmumist, s. o. 1927. aastal. Eriti intensiivseks muutus kirjaniku sünnikoha ja noorusradade külastamine pärast A. H. Tammsaare Majamuuseumi avamist 1958. aastal.

Tammsaare-Põhja taluga on seotud kirjaniku esimesed kakskümmend eluaastat, hiljem on ta kodus käinud kas koolivaheaegadel või lihtsalt külas.

Lapsepõlve- ja noorusaastate muljetel ning elamustel on oluline osa A. H. Tammsaare kujunemisel kirjanikuks. Kodukoha ümbruse looduse ning inimeste elu jälgimine on inspireerinud sulge haarama esimesteks värsikatsetusteks ning «Mäetaguse vanade», «Vanade ja noorte», «Tähtsa päeva», «Tõsi jah!» jt. jutustuste kirjutamiseks.

Asjatult pole A. H. Tammsaare «Tõe ja õiguse» motoks valinud nimeka prantsuse kirjaniku Charles Baudelaire'i sõnad: «Imelises tundlikkuses mõõtmatuseni avardatud iga tühisem lapsepõlve mure, iga väiksemgi rõõm saab hiljem kunstiteose aluseks täiskasvanule, ilma et ta seda ise ette teaks.»

Paljusid lugejaid köitsid arvukad artiklid ja kirjutised, kus käsitleti «Tõe ja õiguse» prototüüpe, ning peagi hakati Albus rääkima mitte kirjaniku isast Peeter Hansenist ja tema naabrist Jakob Sikenbergist, vaid Andresest ja Pearust, ning romaani järel hakati kirjaniku kodukohtagi kutsuma Vargamäeks. See nimi vilksatab trükisõnas Tammsaare kodukoha nimetusena kahjuks tänapäevani.

Kui A. H. Tammsaarelt küsiti, kui palju on ta kasutanud faktilist materjali «Tõe ja õiguse» loomisel, vastas ta:

«On õigus, et ma selles olen faktilist materjali kasutanud, kuid ka mitte väga suurel määral. Maastik ja ümbrus on minu kodukohast, samuti meeleolud. Inimesi ei ole ma ühtki täielikult tegelikust elust kopeerinud, vaid olen algtüüpe transformeerinud.

A. H. Tammsaare

On tõsi — Andres on minu oma isa. Pearu on tegelikult naabrimees [...]. Pearule on mul antud inimese kuju, kes ei rahuldu igapäevasega. Algkujul oli see vast lihtsalt kiuslik inimene, kuid mina transformeerisin teda, andes talle teatud ilmavaate.
On öeldud, et ma olen õnnelik, et ma niisuguste huvitavate tüüpide hulgas olen kasvanud, kuid ma ütlen — tüübid on ikka huvitavad, igalpool, neid on tarvis ainult õieti näha.»
Silmanähtav protoaines A. H. Tammsaare loomingus pakub loomingupsühholoogiliselt kindlasti huvi, kuidas elust võetud materjal on jõudnud kirjaniku loomingusse ja kuidas kirjanik vastavalt oma loomingulisele meetodile ja kunstilistele tõekspidamistele on seda teisendanud. Ärgem aga samastagem kirjaniku kodukohta kirjandusliku Vargamäega.

Eelgem siis meiegi mitte A. H. Tammsaare mõttekujutuslikule Vargamäele ning ärgem otsigem sealt ainult Andrese ja Pearu kodu, nende kaevatud kraave või koguni kuuske, mille külge kirjaniku fantaasias sündinud tegelane jues end oksa tõmbas, vaid külastagem Tammsaare väljamäge ja selle ümbrust, meenutagem siinset elu kirjaniku lapsepõlves ja noorusaastatel ning jälgigem ka, milliseid impulsse on see kirjaniku loomingusse andnud.
Eelgem ühtlasi silmas, et kirjanduse kui kunsti seisukohalt pole niivõrd olulised kõik need olustikulised reaaliad — piirikraavid, põllud, taluhoonest ims. —, mis on kirjanikul olnud silmade ees teost luues, vaid esmapanes ikkagi see suur kunstiline üldistus, mida A. H. Tammsaare oma

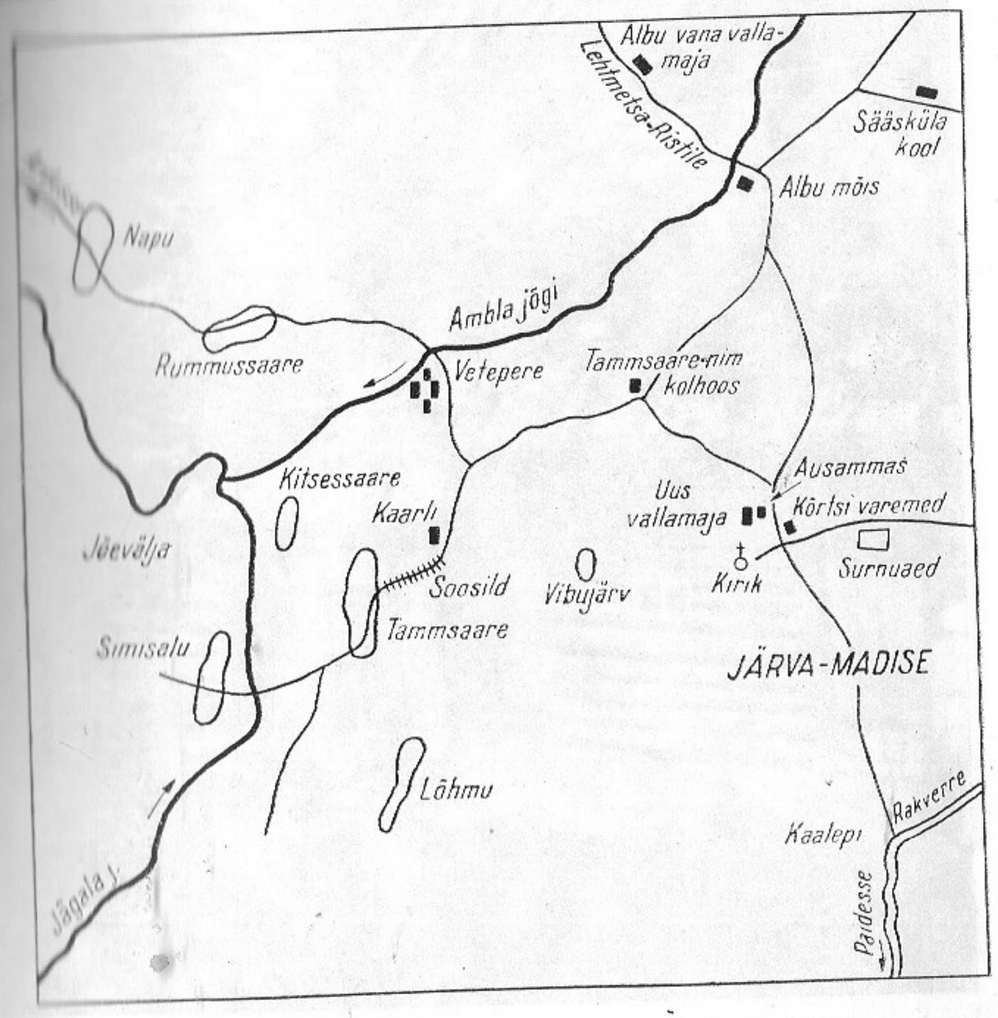

Tammsaare kodukoha lähem ümbrus (L. Siimiskeri ja A. Söödi skeemide järgi)

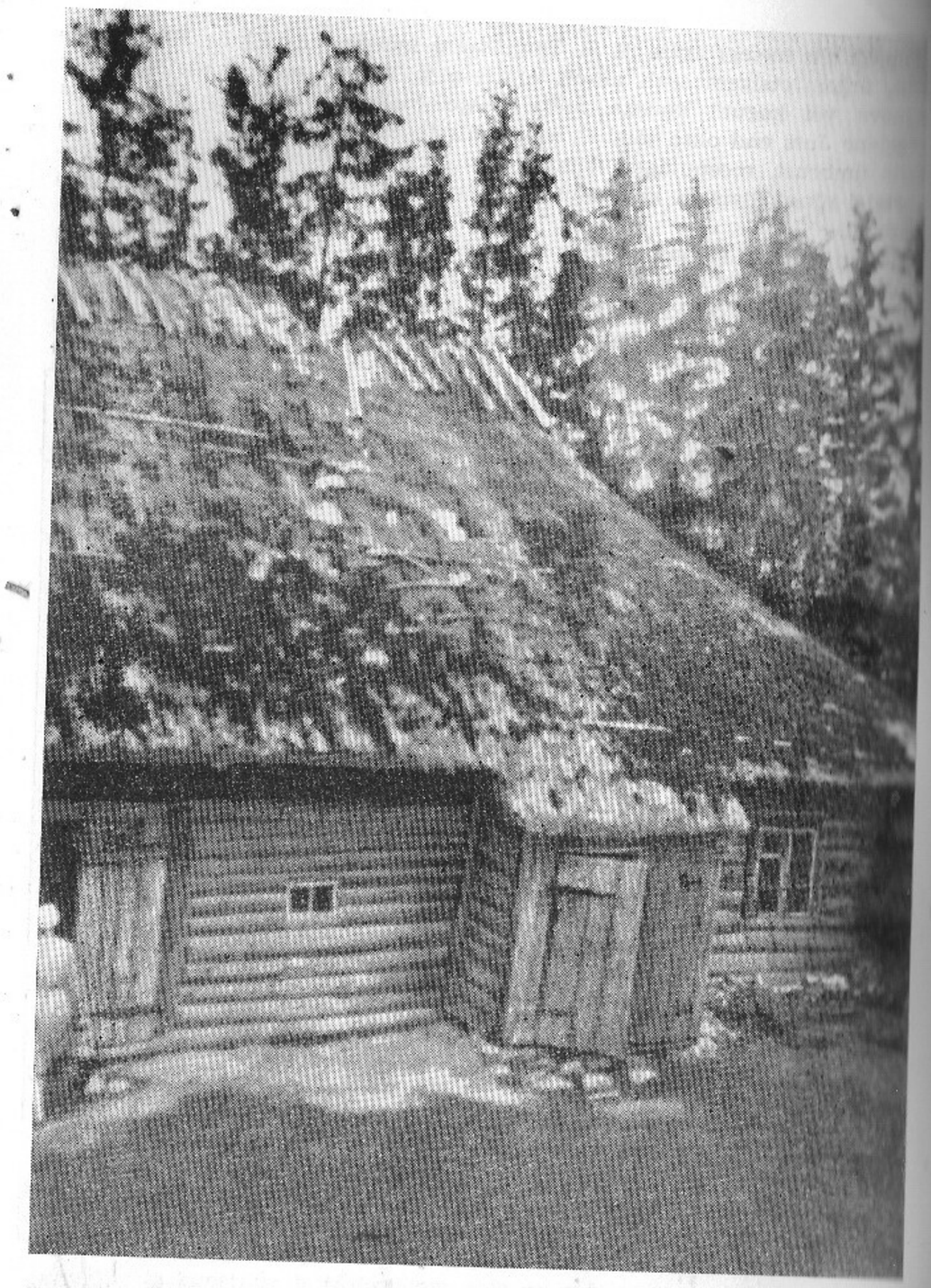

A. H. Tammsaare sünnimaja

õiglusega» meile andis. Et tänapäeva noored mõistaksid paremini möödunud sajandi lõpu talumiljööd, mis võib juba tunduda arhailisenagi, on käesolevas töös detailsemalt jälgitud kirjaniku vanemate ja nende laste igapäevast elu ning töid-toiminguid Tammsaare väljamäel.
Töö koostamisel on kasutatud A. H. Tammsaare teoseid, artikleid ja intervjuusid, kirjaniku õdede-vendade, sugulaste ja tuttavate mälestusi, Tammsaare Majamuuseumi, E. Vilde ja A. H. Tammsaare Memoriaalmuuseumi materjale, kasutatud kirjanduse loetelus näidatud teoseid ja A. Kumari, E. Leppiku, A. Marveti, K. Mihkla, P. Kressa, H. Salu ja A. Söödi artikleid kirjanikust ning tema kodukoha ümbrusest. Eriti tahaksin tänada mälestuste jutustamise eest kirjaniku õde Martha Hansenit. Aitäh kasulike märkuste ja mitmete üksikküsimuste täpsustamise eest E. Leppikule, H. Puhvile, H. Siimiskerile ja A. Söödile.

HANSENITE SAABUMINE TAMMSAARESSE

Anton Hansen-Tammsaare ulatuslikust loomingust on iga kirjandussõber leidnud endale mõne lemmikteose või teda eriti haarava katkendi. Kindlasti on paljude hinge helisema jäänud järgnevad read:

«See oli läinud aastasaja kolmanda veerandi lõpul. Päike lähenes silmapiirile, seistes sedavõrd madalas, et enam ei ulatunud valgustama ei mäkke ronivat hobust, kes puutelgedega vankrit vedas, ei vankril istuvat noort naist ega ka ligi kolmekümnelist meest, kes kõndis vankri kõrval.

Varsti jõudsid teelised mäerinnakul nii kõrgele, et päikeses helendama lõi mehe nägu — laiavõitu, tugevate lõuapäradega, terassilmadega, lühikese, kuid tiheda musta habemega, — naise nukrad silmad, look ja hobuse kikkis kõrvadega pea.

«Seal ta ongi, see Vargamäe,» lausus mees ja näitas käega üle soo järgmise väljamäe poole, kus lömitas rühm madalaid hooneid. «Meie hooned paistavad, teiste omad seisavad mäe taga orus, sest siis rahva suus Mäe ja Oru, mõisakirjas aga Eespere ja Tagapere. Paremat kätt see männitukk seal kõrgel mäe otsas on meie oma: igavesed vanad jändrikud teised, mõned poolkuivad juba.»»

Nii on meie kirjanduse suurim prosaist oma «Tõe ja õiguse» esimese köite esimesel leheküljel kujutanud Andrese ja Kröödä saabumist Vargamäele, et siin, soode ja rabade vahelisel väljamäel, rajada oma kätega endile eluaset.

Sada aastat tagasi, täpsemini 1872. aasta aprillis, saabusid umbes samasuguses meeleolus Anton Hansen-Tammsaare vanemad Ann ja Peeter Hansen kaugelt Viljandi kreisist Paide kreisi, et Albu valla Vetepere küla Tammsaare-Põhja talus leida ühist õnne. Ann Hansen on jutustanud oma lastele, et nad olid kraamikoormate ja loomadega teel kaks päeva ja jõudsid pärale päikeseveerul. Ema jutustuse motiive esimestest muljetest uues kodus on Tammsaare kasutanud romaani esimeste lehekülgede loomisel.

Teated kirjaniku isapoolsest suguvõsast küünivad üsna kaugele. Teadaolevad arhiiviandmed ulatuvad Põhjasõja-järgsetesse aastakümnetesse, mil üks Mardi-nimeline mees rajas Suure-Jaani kihelkonnas Vastemõisa vallas Põhjaka külas Kolgioja kaldale endale talu, mille ristis ka Kolgiojaks. Talu päris ta tütar Äädu, kes abiellus Kolgioja saunamehe Hans Hanseniga, Tammsaare

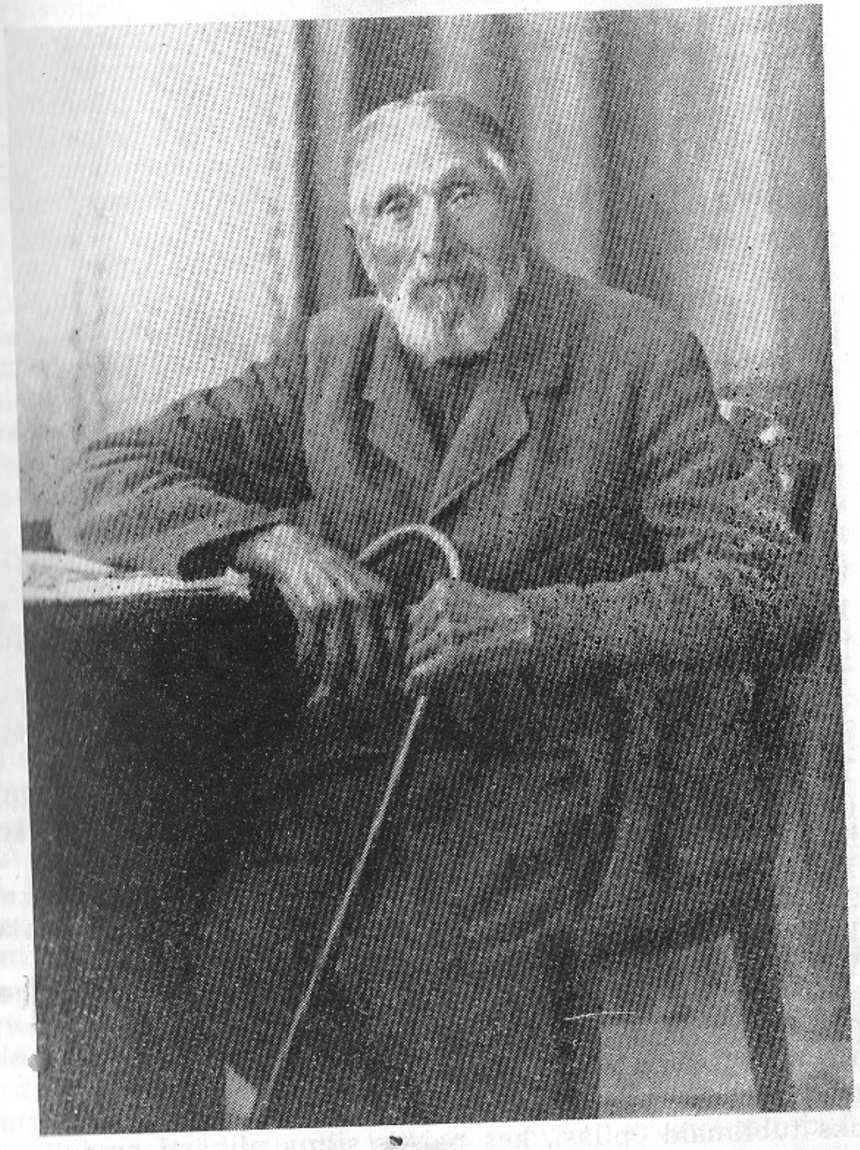

Kirjaniku isa Peeter Hansen

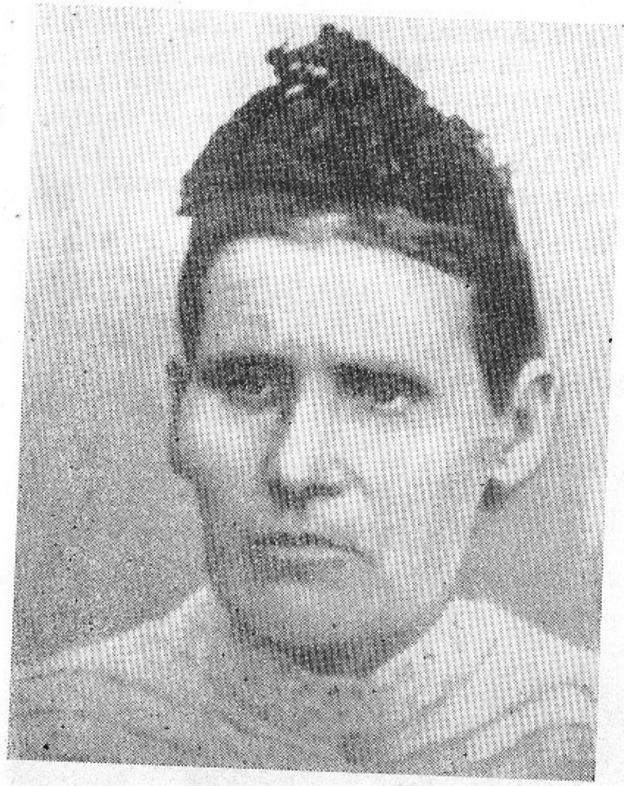

Kirjaniku ema
Ann Hansen

vanaisa isaga. Hans Hanseni kohta teati rääkida, et ta oli olnud kurjaloomuline mustaverd mees. Ta olnud hoolikas ja tubli talupidaja.

Ka tema poeg Peeter olnud nutikas mees, kes palkas mõisateo jaoks sulased ja saunamehed, et oma pere saaks tööd rügada kodupõldudel.

Peeter Hansen teisest pojast, kes sündis Kolgiojal 30. X 1841 (vkj.) ja kellele anti isa auks nimeks Peeter, saigi Tammsaare isa.

Kolgioja talus hinnati haridust, perepojad saadeti ikka Suure-Jaani kihelkonnakooli, peretütarde jaoks peeti aga vallakooli tarkust küllaldaseks.

Peeter Peetri poeg Hanseni õpetajaks Suure-Jaani kihelkonnakoolis oli nimekas rahvusliku liikumise tegelane Joosep Kapp (helilooja Artur Kapi isa), vabameelne pedagoog, kes oskas õpilastele edasi anda küllaltki põhjalikke teadmisi ajaloost, loodusteadusest jt. ainetest. Peeter Hansen oli kihelkonnakoolis üks tublimaid õpilasi, kes päistis silma niihästi oma ilusa laulupõõle kui ka tugeva jõu poolest.

Peeter Hansen valis endale elukaaslaseks kodunt tosina versta kaugusel suurte metsade ja laante vahel asuva Jüriõue talniku tütre Ann Bakhoffi, kes oli sündinud 2. VII 1852. aastal, vaga mehest üksteist aastat noorem. Nende laulatus toimus 17. veebruaril 1872. aastal Suure-Jaani kirikus.

Ann Bakhoff oli hakkaja ja nobedate kätega perenaine, kes oli meister käsitööd tegema ja evis hea lauluhääle. Kodus huvitus ta ka kirjasõnast. Jüriõue saunakambris leidus Kreutzwaldi «Maa-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on» ja teisi raamatuid, ühiselt loeti ja arutati postipapa Jannseni «Sannumetojat» ja «Pärnu Postimeest», hiljem «Eesti Postimeest».

Ann Bakhoffi vend Jüri oli haritud mees, kes töötas mitu aastat Joosep Kapi abilisena Suure-Jaani kihelkonnakoolis, hiljem oli kõrgepalgaline ametnik Riias. Ka teine vend Hans on tegutsenud koolmeistrina.

Kolgioja talu päris vanem poeg Hans. Peeter Hansen unistas samuti põlluharimisest oma talus. Viljandimaal olid talud enamasti juba päriseks ostetud ja üksikute vabade kohtade hinnad väga kõrged. Et tal oli mõisateenistusest kõrvale pandud vaid mõnisada rubla, tuli hakata kohta otsima mujalt, kus hinnad odavamad.

Lõpuks leidiski ta oma kukru jaoks vastuvõetava koha Järvamaalt. Tammsaare talu ostmist oli Peeter Hansenile soovitanud nemees J. Feldmann. 23. aprillil 1872. aastal sõlmiti Albu mõisniku A. v. Lilienfeldi ja P. Hanseni vahel Tammsaare-Põhja talu müügileping, mille järgi tuli P. Hansenil talu eest tasuda 2325 hõberubla, kusjuures lepingu sõlmimisel maksis ta 250 rubla. Mõisnik olevat soovitanud P. Hansenil osta ka Tammsaare-Lõuna talu, mida aga rahapuudusel polnud võimalik teha. Hiljem olevat Peeter Hansen korduvalt kahetsenud, et ta polnud ostnud mõlemaid talusid.

Nii Tammsaare-Põhja kui ka Tammsaare-Lõuna talud olid pindala poolest võrdlemisi suured — 127 ja 134 tessatini (tessatin = = 1,0925 ha), kuid põldu oli mõlemal talul üsna vähe — 14 ja 13 tessatini. Valdava osa krundist võtsid enda alla vesised ning vähese väärtusega karjamaad (86 ja 87 tessatini) ning heinamaad (24 ja 28 tessatini).

Tammsaare talude üheks omapäraks oli, et krunt ei asunud ühes, vaid viies eraldi tükis. Väljamäel asuvad põllud olid jaotatud neljaks osaks, kusjuures nii Põhja kui Lõuna talu maad paiknesid diagonaalselt teineteise vastas. Maa sellise jaotamise oli 1869. aastal teinud maamõõtja G. M. Gnadenberg. Praegu on raske kindlaks teha niisuguse jaotuse põhjust; arvatavasti püüdis maamõõtja ebatavalise jaotusega anda mõlemale talule võrdse

väärtusega põllud, heina- ja karjamaad. Igatahes andis maa selline jaotus põhjust paljudeks piiritülideks ja protsessideks.
Noorpaari ootas Tammsaare väljamäel hoopis teistsugune elu ja loodus kui majanduslikult ja vaimselt enamarenenud Viljandimaal — avarate viljakate põldude, korralike talude ja kõrgete ja tihedate laante asemel võtsid neid vastu pehmed ja kiikuvad sood ning samblarabad kidurate vaevakaskede, männi- ja kuusejässidega; rabaservadel ja jõepervedel vesised ja võssakasvanud heinamaatükid; lahjad ja söötijäänud põllud, kus üks kivimürakas oli teises kinni.
Romaani alguses iseloomustatakse Krõõda silmade kaudu uut ümbrust: «Siin mägi, seal mägi, kaugemal kolmas, pahemat käi neljas, paremat viies ja nende taga kuues, seitsmes ning veel rohkemgi. Mägedel põllud ja hooned, mägede ümber, nende vahel aina soo, tükati raba, kaetud kidura võserikuga.»
Eelmistest rentnikest olid Tammsaare väljamäele maha jäänud vanad ja lagunenud hooned, mille ümber polnud kasvamas ei puid ega põõsaid. Võib-olla jättis Tammsaare-Põhja talu esialgu Peeter Hansenile samasuguse mulje nagu sinna saabunud Varga-

Peeter Hanseni ait

Peeter Hanseni laut

mäe Andreselegi: «Risakil ja laokil hooned, elumajaga hakates ja karjalautadega lõpetades. Kõige halvem lugu oli kambritega, sest seal kõlbas ainult suvel elada. Talvel külmaga pidi rehetuppa pugema, kus seisis nurgas kummiga ahi nagu elevant. Ahjusuu sees oli kolle kookudega padade riputamiseks, ahjunurga sees piht peeru pistmiseks.»
Kirjaniku vend August Hansen on jutustanud: «Kui minu vanemad siia tulnd, pole siin toa ümber olnd rohelist põõsastki. Meie talu olnd siin kui hunt külma tuule käes. Algul elasid nad viletsas suitsuonnis, sest polnd siin ju õigeid hooneidki.»
Seetõttu oligi Peeter Hanseni esimeseks mureks uute eluruumide ehitamine.
Enne seda kulus aasta või paar, sest põllud nõudsid ülesharimist ja liigvee all kannatavale heinamaale tuli esimene kraav kaevata. Ka oli tarvis materjali muretsemiseks koguda raha. Alles siis võidi hakata metsas puid langetama, neid regedel koju vedama ja seinapalkideks saagima. Ehitati kaks avarat savipõrandatega kambrit ja rehetuba. Peeter Hansen oli laudpõrandate vastu, sest ta kartis, et põrandat pestes määndatakse lauad ära. Alles siis, kui uueks peremeheks sai August Hansen, tegi ta tagakambrisse laudpõranda. Ümbruskonna rahvas olevat imestanud uue maja

suuri aknaid, mis olevat olnud nagu kirikul; pool sajandit hiljem aga leiti, et küll on sel vanal elumajal väikesed aknad.
Hiljem lisandusid ait ja võrdlemisi avar laut. Peeter Hansenil ehitatud hoonetest on praegu alles vaid ait, millel on õlgkatuse asemel rookatus.

ARGIPÄEV TAMMSAARES

Uue kodukoha kivised ja halvasti haritud põllud nõudsid ränka higi ja vaeva, aga noor ja energiline Peeter Hansen ei kartnud tööd ega raskusi. Tõenäoliselt tundis ta esimestest töödest oma põllul samasugust rõõmu nagu Vargamäe Andreski:
«Kunagi polnud Andres oma tööst niisugust lõbu tundnud, kui tundis selle esimese põllukraavi kaevamisel ja esimeste kivide korjamisel oma põllult, ja vaevalt tunneb ta seda tulevikuski. Selles oli nagu mingisugune esimese armastuse õnnevärin ja joovastus, millest aimu ainult sellel, kes seda ise millalgi tundnud. Kivi, mille põllult korjad või mööda lauda vankrile veeretad, polegi nagu kivi, ja muld, mida labidaga kaevad, polegi nagu harilik muld. Seda mulda ei kaeva keegi ei päeva- ega aastapalgaga. See on sootuks isesugune muld ja need on hoopis erilised kivid. Nad kolisevadki vankrilt langedes omapäraselt ja lepikki kajab nende kolinale päikeseveerul omapäraselt vastu.»
Kui Andres hiljem, aastate pärast «juhtus mööda minema oma esimesest põllukraavist ja esimesena aia äärde veeretatud kivivarest, tundis ta rinnas midagi sooja ja õnnelikku».
Varakevadest hilissügiseni rahmeldas Peeter Hansen põldudel ja heinamaadel, võitles tõrksa ja kivise maaga, katsus rammu sooga, heitles heinamaal rägu ja võserikuga. Jõudumööda kaevati ka kraave.
Põllutööd püüdis Peeter Hansen, nii palju kui võimalik, oma perega ära teha. Esialgu pidas ta poisikeseohtu sulast, et tuleks odavam, tüdrukut ja karjust. Kui aga sirgusid oma lapsed, pandi need kohe tööle, nii polnud varsti tarvis enam palgata karjust ja sulast, hiljem ka tüdrukut.
Raske ja väsitav põllutöö, millele ei näinud lõppu tulevatki, ja pingeline vahekord naabriga olid peamisteks põhjusteks, mistõttu lapsed püüdsid üksteise järel kodunt lahkuda. Vanem poeg Jüri loobus ise peremeheõigustest, ka järgmine poeg Jaan polnud talust huvitatud. Isa soovis siis, et Antonist saaks ta järglane, kuid ka teda ei ahvatlenud kodutalu rõõmud ja mured. Hiljem, 1903. aastal, võttis peremeheohjad oma kätte poeg August.

Hoog varsti hakkas Peeter Hansen mõtlema aia rajamisest. Rohtlja tänks tõi ta mõisa aedniku käest kümmekond õunapuud ja ühe pirnipõõsaid, mille eest ta hoolitses tähelepanelikult. Pühapäevaiti ja sageli lõunatundidelgi võis teda näha aias askeldamas. Sügisel kasvas ta puude ja põõsaste juures maa ümber ja kattis kahusesõnnikuga, et külm juurtele liiga ei teeks. Suvel olid puud muutsevaid õunu täis. Näiteks kasvasid aias mitu valget klaari, ühinna pirnõun, üks väikeste roosakate õuntega suvesort ja kaks-kolm talvesorti. Peeter Hansen oskas õunapuid ka pookida. Kui ta oli mittekandval puul ühe oksa ümber pookinud, kandis ta ääristatud oks paari aasta pärast ilusaid õunu. Ann Hansen kutsus siis lapsed puu juurde imetlema isa kätetöö õnnistust. Viimased Peeter Hanseni istutatud õunapuud külmusid 1939/1940. aasta talvel. Uue õunapuuaia, mis asub aida ja uue elamu ees, rajas August Hansen koos poja Edgariga.
Vanas aias kasvas veel kaks rida tikreid. Pirne, ploome ja sõstraid Hansenitel esialgu ei olnud. Aias oli veel üks vanema poja Jüri istutatud toomingas.
Kambriakende all olid lillepeenrad, kus õitsesid peamiselt saialilled ja nn. talvelilled.
Aia kaitseks külmade ja vingete tuulte eest istutas Peeter Hansen põhja poole kuuseheki, millest mõned kõrged kuused on praegugi alles. Ida poole aeda Sikenbergide poole viiva tee äärde istutas ta kuuskedest ja lehtpuudest heki, väravasse ja õue kase, pärna, toomingaid, pihlakaid ja sireleid, aida otstesse tee äärde vahtraid. Viimased kasvavad praegugi.
Tammsaare-Põhja ja -Lõuna talu piiril asetses pistandaed, mille ääres kasvasid Hansenite laste lemmikmarjad — mägitikrid.
Peeter Hansen oli kuldsete kätega mees — hakkaja iga töö peale. Talviti meisterdas ta kruupingi ääres oma pere ja talu tarbeks kõik toobrid ja vannid, pütid ja kapad, reed ja vankrid ning isegi mööbli. Tema voolis igale pereliikmele puulusikad, mis olid nagu tõelise kunstniku loodud. Ka vanemad pojad õppisid käsitsema höövlit ja saagi.
Kevaditi Tallinnas turul käies tõi Peeter Hansen soola ja silkude kõrval kaasa ka mitu tervet nahka, et neist perele jalavarje teha. Esialgu tegi ta ise kõigile jalanõud. Selja pealt lõikas ta tallad, külgedelt pealsed. Hiljem määris tõkatiga kokku, siis ei kartnud saapad ja säärikud vett ega lund. Suvel kanti pastlaid või viiske.
Ka mitmele pojale õpetas isa kingsepatöö selgeks, neist ühest — Ottost — saigi hiljem kingsepp.
Peeter Hansen oli noorukina Taevere mõisas õppinud selgeks ka pottsepatöö, seetõttu võis ta ise üles laduda suure reheahju koos soemüüriga.
Tema, nagu paljud tolleaegsed hakkajad ja ettevõtlikud taluni-

Karjaaed

kud, püüdis talus ise või laste abil kõik vajalikud töö- ja tarberiistad ise valmistada, et poleks tarvis raha kulutada ja võõrast meistrit palgata. Muude tööde-toimetuste kõrval punus ta talvel takkudest ja linadest hästi tugevaid ja vastupidavaid köisi ning tegi isegi hobuseriistu.

Peeter Hansen oli vaimselt ergas talunik, kellel oli küllaltki lai silmaring ning kes ei osanud mitte ainult lugeda ja kirjutada (samal ajal kui mitmed Albu taluomanikud ja vallavolinikud ei osanud oma nimegi kirjutada), vaid mõistis isegi saksa keelt. See oli ka üks põhjusi, miks teda, kes polnud põline albulane, valiti vallavolikogusse. Kolm aastat oli ta isegi vallakohtu esimeseks kaasistujaks ehk «kõrvasmeheks».

Missugune nägi välja Peeter Hansen? Martha Hansen mäletab, et isa oli jässaka kehaehitusega, tugev musklis mees, kellel oli lai, jõuline nägu ja terav vaade. Tal olid Hansenitele iseloomulikud silmad — tume- või terashallid, kui ta aga vihastas, muutu-

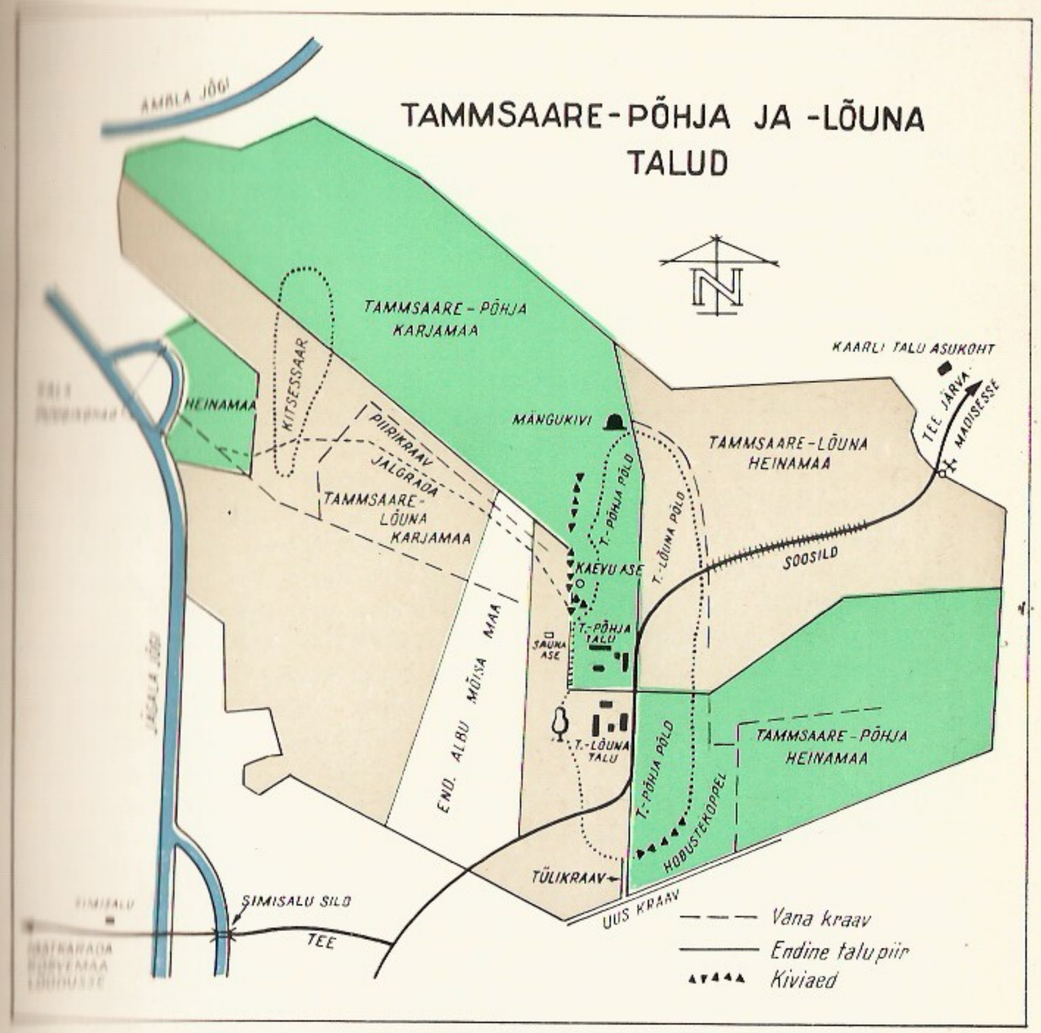

ja silmad valgeks. Antoni sündimise paiku ajas isa korrapäraselt habet, hiljem kandis tihedat musta habet, mida pügas kääridega, vanaeas muutus habe hõredaks ja halliks.

Peeter Hansenist on olemas vaid üks fotoportree, mis on tehtud, kui ta 76-aastaselt käis oma elus viimast korda Tallinnas (vt lk. 9). Tütar Martha viis ta poolvägisi meisterfotograafide Parikate juurde. Sellel pildil näemegi pisut kühmuvajunud tööinsest, kes oma pahklike, tööst ja vaevast konksutõmbunud sõrgega toetub kepile.

Kolmkümmend aastat jagas Tammsaares Peeter Hanseniga rõõme ja muresid ta tubli elukaaslane Ann. Ka temale oli siinne ümbrus ja karm elu võõras ja harjumatu. Tema tööpäev oli eriti pikk ja raske — tuli hoolitseda pere ja loomade, aed- ja juurvilja eest, sageli võis teda näha ka põldudel ja heinamaal abiks, eriti viljalõikuse ja heinaajal.

Palju hoolt, armastust ja vaeva nõudis kümneliikmeline lastepere. Lastele on eriti südamesse läinud ema hellus, lahkus ja heasüdamlikkus. Martha Hansenile on meelde jäänud, et ema oli vaikne ja hea inimene, kes kunagi ei tülitsenud kellegagi ega ütelnud ühegi inimese kohta halba sõna. Samal ajal oli ta kindla iseloomuga, kes ei paindunud igaühe meele järgi. Kui teda oli solvatud ja tal oli ometigi õigus, siis võis ta paar nädalat järjest vaikida ja pahane olla. Sest kuigi ta ägedasti vastu ei hakanud, ei ütelnud ta mitte iialgi lahti sellest, mida ta õigeks pidas.

Anton meenutab ema kui praktilise mõistuse ja kuldse südamega inimest, kes andis lastele viimase ära ning seisis hea selle eest, et Anton saaks rohkem kooliharidust.

Ann Hanseni igapäevaseks mureks oli suurele perele toidu valmistamine ning loomade eest hoolitsemine. Tihtipeale tuli perenaisel endal vinnata väljamäe alt karjamaa serval asuvast kaevust raskeid veeämbreid rehetuppa.

Söögi arvel Tammsaare talus kokku ei hoitud, sest raske töö nõudis tugevat toitu. Toidud olid küllaltki vaheldusrikkad ja mitmekesised. Harilikult oli laual lihaga keedetud läätse-, herne-, kruubi-, hapukapsa- või kartuli-värskekapsasupp, mitmesugused piimasupid, soolalihaga kartulid, kartuli- või tangupuder. Sügiseti tehti ka seenekastet.

Kord nädalas küpsetati 10—12 pätsi leiba. Leiba tehti ikka puhtast jahust. Ainult mõnel halva saagiga aastal pandi jahule jätkuks kartuleid ja herneid. Sageli tehti odraleiba või karaskit, mille tainas kasteti võipiima sisse. Pühade ajaks küpsetati ka saia. Jõuludeks pandi verivorstid kerisele särisema.

Lehmade jaoks valmistati talvel sulpi — toobrisse pandi aganaid, keedetud kartuleid, soola, jahu ja jälle aganaid kuni toober täis. Kallati keeva veega üle, lasti tund või paar seista.

Talus ei olnud võimasinat ega koorelahutajat. Püttides lasti piimal hapuks minna, võeti koor ära ning lusikaga hõõruti [illegible] kirnus võiks. Võid hoiti püttides soola all. Paar korda aastas tavaliselt talvel ja varakevadel, käis Peeter Hansen rattaga Tallinna turul võid müümas, et maksudeks raha saada ja tarbe-asju osta.

Pereema üheks suuremaks mureks oli rõivaste eest hoolitsemine. Talvel kedrati lõngad, kevadel pandi eeskambrisse kangaspuud üles ja loodi kangast. Ema kudus nii linast kui ka villast riiet kogu pere tarbeks. Tavaliselt lõpetati kangakudumine heina-tööks.

Ann Hansenist teab tütar Martha veel jutustada, et ema oli siniste silmadega pikk ja sirge naine ning tal olid pikad valged juuksed nagu linapeod. Pikad juuksed olid tal hiljemgi, üle pea kokku põimitud ja tagant paeltega kinni seotud. Vanemas eas olnud ta tugevam ja täidlasem.

Ka Ann Hansenist on tehtud vaid üks portree, mille pildistas 1903. aastal naabrusest pärinev fotograaf Jaan Kaeli. Siis oli kirjaniku ema juba raskesti haige.

A. H. Tammsaare sünnikoht ja lapsepõlvekodu süttis juhuslikust

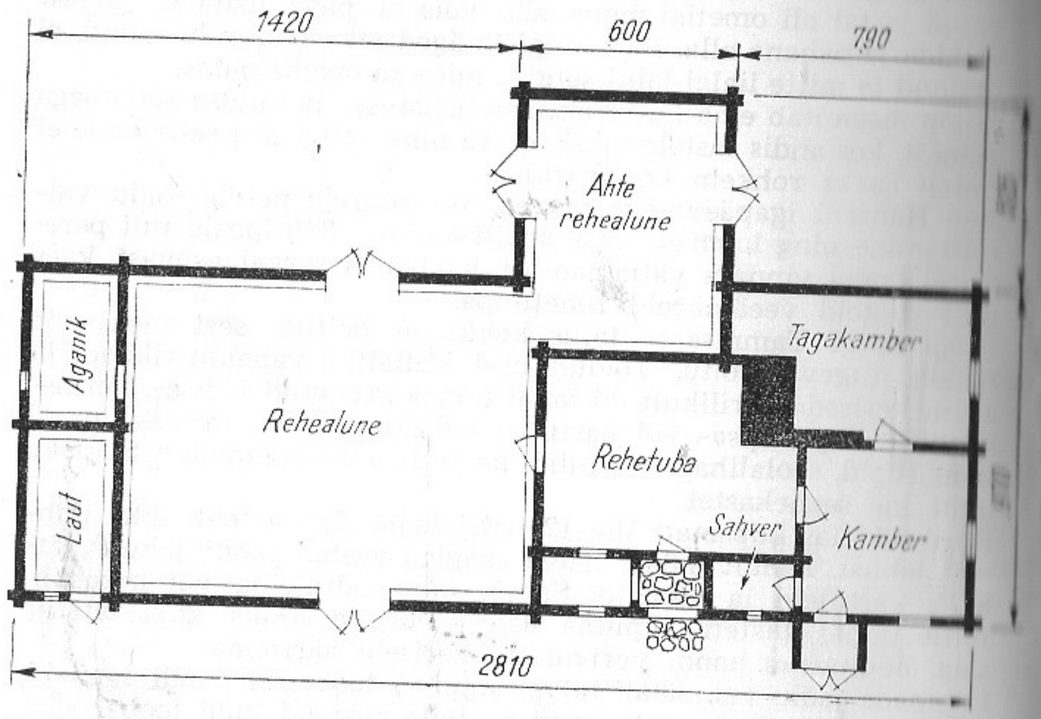

A. H. Tammsaare sünnimaja plaan

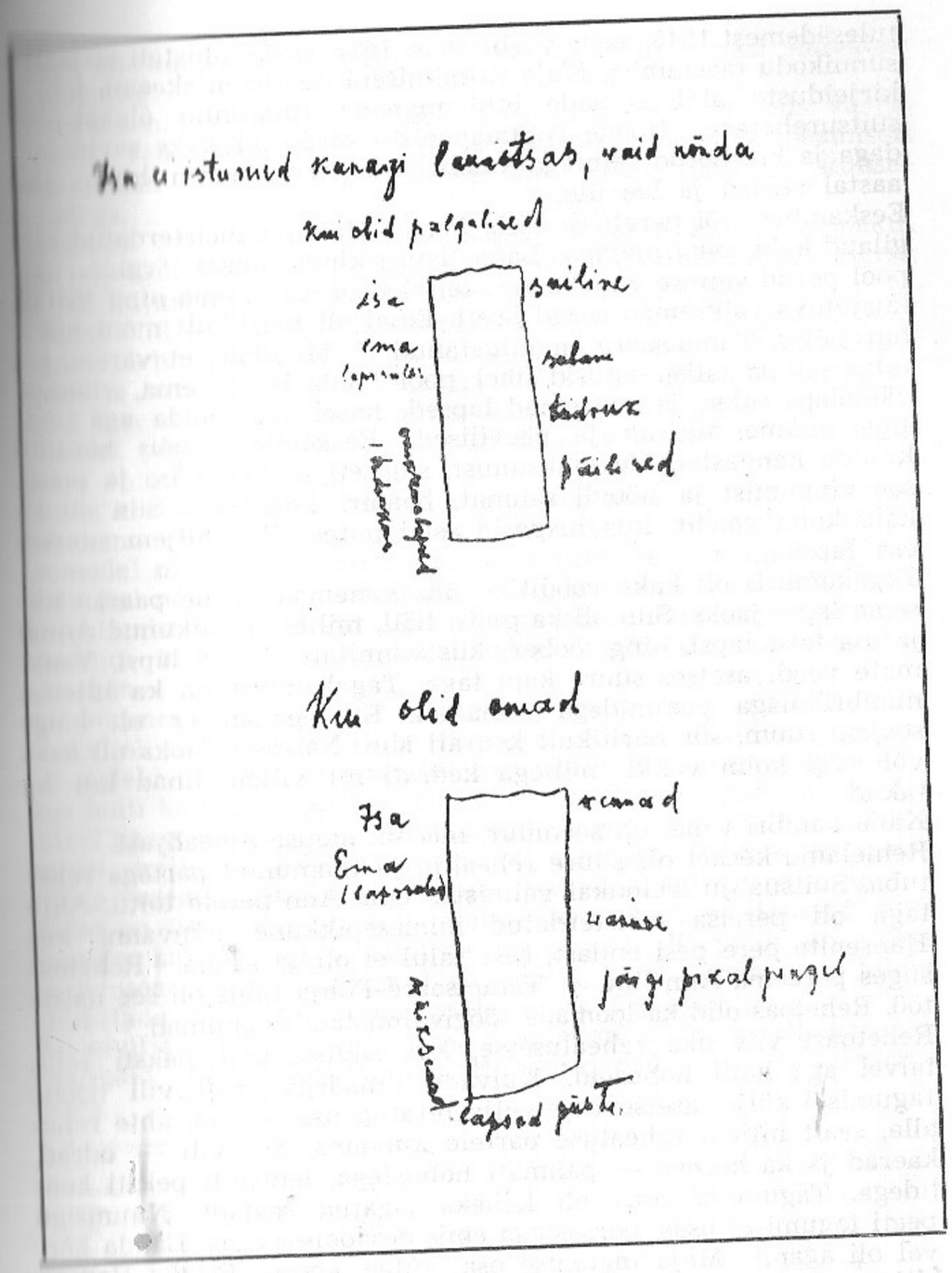

A. H. Tammsaare märkmed K. Mihkla raamatu «A. H. Tammsaare elutee ja looming» korrektuuridesse lauasistumise kohta

tulesädemest 1945. aasta veebruaris. 1973. aastal alustati kirjanik sünnikodu taastamist. Maja valmimiseni püüdkem skeemi, foto ja kirjelduste abil silmade ette manada Hansenite õlgkatusega suitsurehetaret. Hoone rohtaiapoolses otsas oli kaks savipõrandaga ja krohvitud seintega kambrit. Peeter Hansen lupjas igal aastal seinad ja lae üle.

Eeskambris või peretoas seisis Peeter Hanseni meisterdatud söögilaud kahe pika pingiga. Lauas istuti kindla korra järgi — ühel pool poisid vanuse järjekorras, teisel pool isa ja ema ning tütred kusjuures väiksemad seisid püsti. Emal oli harilikult mõni pisem laps süles. Tammsaare on jutustanud K. Mihklale, et varem, kui talus oli palgalisi, istusid ühel pool lauda isa ja ema, viimasel väikelaps süles, ja suuremad lapsed, teisel pool lauda aga suvi: line, sulane, tüdruk ja päevilised. Eeskambrist võis kevaditi kuulda kangastelgede plaksumist, sügiseti ja talvel isa ja poiste sae vingumist ja höövli sahinat, haamri kopsimist. Siin oli ka kaks-kolm voodit, kus magasid esialgu teenijad, hiljem suurem osa lapsi.

Tagakambris oli kaks voodit — üks vanemate, teine paari väikesema lapse jaoks. Siin oli ka puust häll, milles on kiikunud Anton ja osa teisi lapsi, ning toober, kus vannitati väikesi lapsi. Vanemate voodi asetses suure kapi taga. Tagakambris oli ka lilleline numbrilauaga pommidega seinakell. Et tagakamber oli kõige soojem ruum, siis harilikult kedrati siin. Naispere jaoks oli kaks või isegi kolm vokki, millega kedrati nii villad, linad kui ka takud.

Kahe kambri vahel oli soemüür, mis sai alguse reheahjust. Rehielamu keskel oli suure reheahju ja tahmunud partega rehetuba. Suitsuahju leelõukal valmistas ema Ann perele toitu. Ahju taga oli pereisa meisterdatud inimesepikkune puuvann, kus Hansenite pere pesi ennast, sest talul ei olnud sauna. Rehetoas suges pereema Ann linu — Tammsaare-Põhja talus oli see naiste töö. Rehetoas olid ka loomade söögivalmistamise anumad.

Rehetoast viis uks rehealusesse, kus sügisõhtutel peksti reht, talvel aga hoiti hobuseid. Kuivade ilmadega veeti vili hoone tagumisel küljel asetsevasse väljaehitatud ossa — nn. ahte rehealla, sealt hiljem rehealuse partele kuivama. Segavili — odrad, kaerad ja ka herned — pahmati hobustega, leivavili peksti kootidega. Tagumises osas oli kaheks jagatud sealaut. Nuumsigu peeti tagumises osas, põrsastega emis eespoolses osas. Lauda kõrval oli aganik. Maja tagumise osa külge ehitas Peeter Hansen hiljem vitstest punutud hageriku, kus põhu- ja aganahunnikus põõnasid välisead. Suvel hoiti hagerikus ka hobuseid. Hobuseid oli 2—3, mõnikord koos varssade ja sälgudega ka 5—6.

Õues oli kuuseokstest punutud tihe aed, mille peal kuivatati pitsapütte.

Eraguse muuseumihoone kohal asus pikk haovirn, mis varjas jaadet Tammsaare-Lõuna talule. Kütteks kasutati peamiselt haga, vaid leibade küpsetamise ajal köeti reheahju kuusepuudega.

Haugaeas istus Peeter Hansen sageli haopinu ääres raiepakul või rehetoa uksepakul ja nokitses mõne kartulikorvi või mõrra kallal. Pajukoortest punus ta ka marjakorve ja viiske.

Laudas olid õue poolt minnes parempoolses osas lambad, vasakpoolses lehmad. Vahepealses osas peeti vasikaid ja õhvakesi. Kanu ja hanesid-parte Peeter Hansen ei pidanud, ta kartis, et need teevad õue mustaks. Alles siis, kui tütar Marie sai täiskaliseks, peeti hanesid sulgede pärast, et veimevaka jaoks sulgpatju valmistada.

Lauda ees oli Peeter Hanseni tubakakasvatamise maa. Pereisa tubakamaa harimine nõudis suurt kunsti — kevadel laskis ta loomadel mulla plinkjaks sõtkuda, et tubakas paremini kasvaks. Ka suvel nõudsid tubakataimed erilist hoolitsemist, sügisel lehed kuivatamist ja parkimist. Siis võis pereisa mõnu tunda omakasvatatud tubakast ning külalistelegi pakkuda omakeeratud «havanna» sigarit.

Ait koosnes mitmest osast. Tagumises otsas oli poisteait, mille keskel oli suur kahe poolega riidevarn voolitud nagidega. Kui see oli riideid täis, oli ait nagu kaheks jaotatud. Järgnes aidavahe, kus hoiti kolusid ning kust viis redel aidalakka. Aidavahes olid talvel kangaspuud ja muud esemed. Järgnesid viljaait, lihaait ning kelder, mille asemele hiljem ehitati riieteait. Endises lihaaidas võime praegu näha Hansenite pere tarbeesemeid ja tööriistu.

Aidas on üheks huvipakkuvamaks esemeks Ann Hanseni suur kumera kaanega ja mustritega veimevakk. Kirjanik on «Tões ja õiguses» lasknud Indrekul siin seista, vanu, emaaegseid lõhnu nuusutada ning mälestuste mälestusest filosofeerida.

Köögiviljaaias, mis asus vastu sigadekoplit, kasvatati kapsaid, kaalikaid, peete, sibulaid, ube. Mõnikord pandi ube kartulivagudesse.

LASTE ELU TAMMSAARES

Vaheldust Tammsaare-Põhja pererahva igapäevastesse töödesse toimetustesse tõid laste varrud, mis kordusid esialgu iga poole teise-kahe aasta järel. Peeter ja Ann Hansenil oli kaksteist last, neist kasvas suureks kümme.

1. Poeg Jüri	sündis	22. V	1873	suri	29. X	[illegible]
2. Poeg Jaan	„	8. XII	1874	„	11. II	[illegible]
3. Poeg August	„	11. VI	1876	„	30. V	[illegible]
4. Poeg Anton	„	30. I	1878	„	1. III	[illegible]
5. Tütar Marie	„	30. XII	1879	„	12. IV	[illegible]
6. Tütar Anna	„	28. IV	1882	„	11. IX	[illegible]
7. Tütar Anette	„	25. VII	1883	„	12. VI	[illegible]
8. Poeg Otto	„	7. VI	1885	surmaaeg teadmata		
9. Tütar Martha	„	9. IX	1886	elab		
10. Poeg Hans }						
11. Poeg Paul }	sündisid	30. I	1892	suri	4. II	[illegible]
12. Poeg Oskar	sündis	20. VIII	1895	„	22. VII	[illegible]
				„		[illegible]

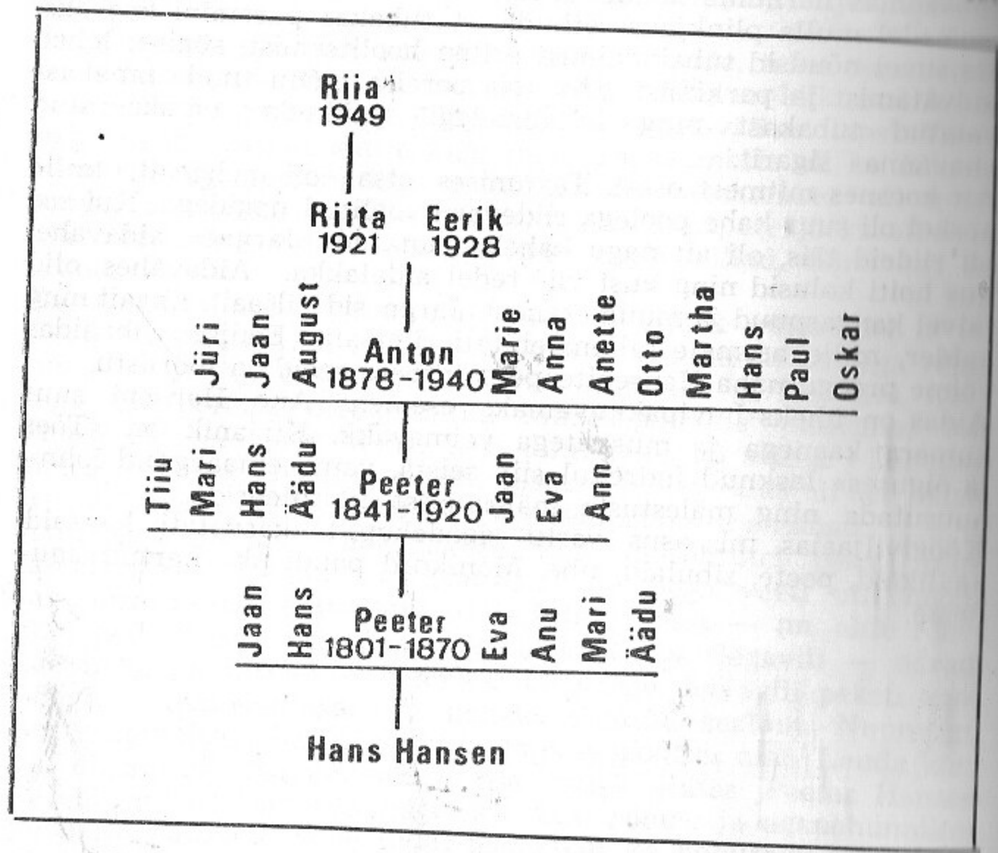

Hansenite sugupuu

Laste ristseid tähistati pidulikult, sellest kutsuti osa võtma sugulased ja naaberperemehed — Simisalust vennad Grossthalid, Lõhmu Kaeli, harilikult ka naaber Jakob Sikenberg jt. Nimepanijaks oli kas köster või Sääsküla kooliõpetaja.

Varrude puhul pruulis Peeter Hansen kange õlle, mis tekitas peagi lustaka tuju, naispere tegi sülti, verivorste ja teisi pühadetoidu.

«Tõe ja õiguse» 27. peatükis on detailselt kirjeldatud Indreku ristseid, kus Hundipalu Tiit ja rätsep Taar vaidlevad kõrgelennuliste sõnadega isamaa-asjadest ning kus purjujäänud Pearu kisub oma püksid jalast ja paneb need rätsepale pähe. Tegelikkuses juhtus Martha varrudel, et Jakob Sikenberg viskas oma püksid rätsep Puksile pähe.

Varrude ajal olid lapsed harilikult üsna väikesed. Näiteks Anton oli ainult 8 päeva vana. Teda ristis kohalik metsavaht A. Kustein.

Mudilastena mängiti mitmesuguseid mänge: näiteks, mida lapsed kutsusid «petatamiseks». Üks laps peitis pulga ära, teised otsisid. Mängiti ka tavalist peitust. Kord oli ema pisikese Martha peitnud isa püksisäärde, sidunud püksisääre alt kinni ja riputanud naela otsa. Küll teised lapsed otsinud ja otsinud. Leidnud alles siis, kui Martha end liigutanud. Mängiti ka mõningaid laulumänge. Poiste vahel tuli ette omavahelist jõukatsumist.

Vaatamata raskele töökoormale leidis ema aega laste jaoks, mängis nendega ja naeris mõnikord südamest koos lastega. Ema Ann oli laste vastu väga hell ja hoolitsev. Kui ta leiba kastis ja leivad reheahju pani, siis olid mudilased uudistades ümber, sest nende jaoks küpses ahjus väike lihaleib — lihatükkidega täidetud kaapekakk —, mis ahjust võttes kippus keele alla viima. Laste maiustoiduks olid pannil praetud toored herned, mida aeg-ajalt liigutati, kuni nad krõbedaks tõmbusid. Pisipere jaoks tehti ka läätseleent ja koorega kaljapudi.

Isa Peeter võttis mõnigi kord lapsi põlvele ja tegeles nendega meeleldi, kuid oli enamasti nõudlik ja karm. Ta kasvatas lapsi jumalakartlikus vaimus, mida illustreerib järgmine episood:

«Kord nelipühi hommikul käskis isa söögipalvet lugeda. Jüri püüdis lugeda, ajas aga segi. Isa ütles, lugegu August. Ei osanud temagi! Käskis Antonit, sama lugu. Isa vihastas ja kärkis: «Püstipaganad! Minge laua äärest minema! Kogu pühade aja peate söömata olema.»

Poisid tõusid ja läksid ära. Ema hakkas nutma ja lahkus samuti laua äärest. Tüdrukud tegid sedasama. Isa jäi üksi. Ei puudutanud temagi sööki, käskis kõik sahvrisse viia. Ja lõi sahvri ukse naelaga kinni.

Õhtu eel avas ta jälle sahvri ukse ja käskis lauda katta. Nüüd luges ta ise söögipalve. Söödi vaikselt ja tujutult, nagu ei oleksi pühad.»

Isa rangus ja laste elu mittemõistmine avaldub ka teises Martha Hansenilt kuuldud loos.

«See oli siis, kui vanem vend Jüri oli kroonut teenimas. Jaan, August, Anton, Marie ja Neti (Anette) said talvel kutse Reiss-saare tallu tantsupeole tulla. Kui isa käest luba küsiti, vastas see: «Mette ei saa. Hirmus külm ilm, mis te joosete.»

Kui õhtul isa-ema ja meie, väiksemad lapsed, heitsime magama, siis suuremad lapsed otsustasid omapead peole minna. Arvasid vist, et isa ei märka. Isa aga juhtus üles tõusma, nägi kohe, et lapsed kadunud. Pani siis ustele ja väravatele puud ette, et keegi väljast sisse ei saa. Arvas vist, et hakkavad öösi sisselaskmist ja halastust paluma, sest väljas oli pakane.

Noored olid peol ära, tulid koju, aga sisse ei saa. Teised poisid võtsid Augusti hageriku juures õlgade peale, upitasid ta hageriku katusele, mis oli libamisi, sealt ronis August unkaauguni, sealt pääses katuse alla. Ronis katusealust mööda kuni rehealuse redelini, ronis sealt alla ja tegi rehealuse väravad lahti.

Hommikul isa tuleb, kõik lapsed magavad. Isa küsis ilusasti, ilma vihata, et kus kohast te sisse saite. Mitte ükski laps seda isale ei öelnud.»

Teiselt poolt on Peeter Hansen hoolitsenud laste mõtteteravuse, igasuguste praktiliste oskuste arendamise eest ning on rõhutanud teineteise aitamise ja kokkuhoidmise vajadust.

August Hansen on jutustanud H. Salule, et kord tuli isa metsast, kimp peenikesi keppe kaenlas, ja kutsus lapsed õuel enda ümber. Istus pinumaal puupakule ja murdis ühe kepi katki. Murdis teise ja kolmandagi. Siis võttis ta kõik ülejäänud kätte, murdis ja painutas, kuid need ei läinud katki — ei käte vahel ega põlvel murdes. Vaatas veidi aega vaikides laste otsa ning küsis siis: «Mida te näete?» Kui lapsed ei osanud midagi vastata, vastas isa ise: «Mitu keppi korraga ei murdu. Ka teid on mitu. Ükshaaval võidakse teid murda, aga kui kõik koos seisate üksteise toeks, siis teid ei murta.»

Hansenite peres hinnati kõrgelt lauluoskust. Lastelegi õpetati kõigepealt laulud selgeks, ema tegi seda vokivurina saatel, isa höövelpingi juures. Alles seejärel hakati kukeaabitsast ja katekismusest veerimist harjutama. Suvel saatis laul mitmesuguseid töid-toimetusi kodus, põllul või heinamaal, talvel lauldi kambris või rehetoas.

Kroonuteenistusest pääsemiseks töötas isa mõned aastad Taevere mõisas viinaajaja ja õllepruulijana, siis õppis ta ka puusepa- ja pottsepatöid tegema. Mõisapäevilt on talle meelde

jäänud üks sündmus, mida ta hiljem on korduvalt oma lastele jutustanud.

Kord tulnud mõisa mustlane oma tütre, ahvi ja leierkastiga. Ahv tegi kometit ja tõmbas õnneloose, tütar laulis isa viiuli saatel sentimentaalset laulu, mis algab nii:

Kord istus jõe kalda peal
üks vaene tütarlaps.
Ja tema hale nutuheal,
see kostis kaugel teps.

Sellest laulust sai hiljem Peeter Hanseni üks lemmiklaule. Sama laul on jäädvustatud ka «Tões ja õiguses», kus Andres laulis peene kurguhäälega mustlastüdrukult kuuldud nukrat laulu, mis tundus Maretile nagu nutt jõekaldal.

Isa laulurepertuaari põhivarasse kuulus ka naljalaul «Pliksati ja plaksati»:

Pliksati ja plaksati!
Mädaroigast mässiti,
Karu karvu katkuti,
Perepojal pakuti,
Punepüksa puniti,
Salasõnu soniti,
Rõõmurõngast osteti,
Hõbeveesse kasteti,
Nääris õnne valati,
Kuuse otsas kuulati.
Taderiti-ralladi!
Pühapäev läen pulma
Teise pere temaga,
Lelle sauna vanaga.

Ka ema laulu kuulas kogu pere, nii et hing kinni. Artiklis «Ema mõju minu loomingule» sõnab A. H. Tammsaare: «Nii palju kui ma mäletan, mu ema armastas väga laulda. Ta omas ka ilusa lauluhääle. Laulmine näib olevat olnud omane tema perekonnale. Tean, et ka üks ema vendadest oli tuntud hea lauljana. Emal olid õpitud selgeks kõik kirikulaulud ühes sõnade ja viisidega, mis tollal oli võrdlemisi harv nähe. Kuid ta oskas ka terve rea rahvalaule, nagu «Suure tamme lugu» jpt. Neid olevat ta laulnud väga sageli just nooremas põlves. Nagu mäletan aga, minu lapsepõlve

ajal laulis ema juba märksa vähem. Seda põhjustas peamiselt aja nappus ja igapäevaste murede kasvamine.»
«Suure tamme laul» on järgmine:

Läksin metsa kõndimaie,
Mis ma leidsin metsateelta.
Leidsin tamme nuttemasta.
Miks sina nutad, tammekene?
Mind on siia üksi jäetud,
Siia tormi, tuule kätte.
Ära sina nuta, tammekene,
Mul on kodus seitse venda,
Igal vennal seitse kirvest,
Tulevad tamme raiumaie.
Juurikast teen joogikannu,
Oksadest teen hoostetalli,
Lehtedest teen lehmalauda,
Ladvast teen veel laevamasti.

Iga laulurea lõpus kordus salapärane refrään «sink sale proo» või «sink sale pruu».
Need ja teised lapsepõlveaastate laulud olid Tammsaarel veel meeles Tallinna-päevilgi ja ta laulis neid mõnikord videviku-tundidel oma tütrele ja pojale.
Meil avaneb hea võimalus neid laule kuulda H. Siimiskeri, P. Puksi ja M. Kase Tammsaare-dokumentaalfilmi esimeses osas, kus neid esitab kirjaniku 85-aastane õde Martha oma ea kohta vägagi elamuslikult ja meeldejäävalt.
Pimedatel sügis- ja talveõhtutel kostis Tammsaare-Põhja talust kandle- ja viiulimängu, mõnikord ka lõõtspilli- või lõõtsmoonika-helisid. Suurel kandlel või simlil mängisid niihästi isa kui lapsed, mõnikord lauldi kandle saatel. Ka Antonile meeldis simlikeeli sõrmitseda ja sealt viise välja meelitada. Martha mäletab, et kui mõni laps veel liiga väike oli, et laua ääres kannelt mängida, siis ta harjutas mängu põrandal istudes.
Kui Anton käis kihelkonnakoolis, tõi isa talle linnast pruugitud väikese viiuli, mille eest oli maksnud 5 või 8 rubla, tolle aja kohta küllaltki kõrge hinna. Anton hakkas viiulimängu harjutama nii koolis õpetaja Gustav Mälgu käe all kui ka kodus. Naabruses elanud Antoni muusikahuviline noorpõlvesõber Jaan Kaeli väitis, et Tammsaare on komponeerinud isegi ühe polka, rein-lenderi ja ühe lauluviisi, nende noodid olevat hiljem Kaelil kaduma läinud. Kiindumus viiulimängusse süvenes Tammsaarel

Treffneri gümnaasiumis ja tudengipõlves. Üliõpilasena on ta männ-nud küllaltki suurt tehnilist oskust nõudvaid viiulipalu ja on vahetevahel unistanud muusiku elukutsestki.
Maast-madalast hakkasid Hansenite lapsed vanemaid aitama. Kõigepealt peeti karjapoisipõlve, siis pandi käed külge kerge-matele talutöödele. Karjas käidi ikka kahekesi — suurem laps ajas varavalges loomad välja, pisem tuli paari tunni pärast järele. Mõnikord pidi ema väiksema karjuse — 5—6-aastase lapse — karja meelitamiseks kasutama kavalust. Ta puistas sohu mõnele mättale laste lemmikmarju kaarlaid ehk murakaid. Kari oli küllaltki suur — 7—8 piimalehma, õhvakesi ja 30—40 lam-mast. Suur pere ju nõudis palju riiet. Vihmase ja külma ilmaga olid karjused mudased ja märjad — karjas käidi vesises soos, kus leidus ka usse. Päikesepaistelise ilmaga oli aga rõõmu palju. Meisterdati mitmesuguseid vilesid, lauldi või mängiti hiigelsuurel lamedal kivil. Anton on karjas käies ja hiljemgi armastanud laulda nii, et mets kajas. Anton ja August meisterdasid noorest männist või lepast pika, pika karjapasuna, mille turluututa-mine või «trouli-rouli-rouli-raa» kostis paari versta kaugusele. Karjas õpiti ka linde tundma nende pesitsemiskohtade ja laulu järgi.
Seetõttu ongi Tammsaare suutnud «Tähtsas päevas» ning «Tões ja õiguses» niisuguse kaasaelamisega kujutada karjuste igatsusi, unistusi ja muresid. «Tões ja õiguses» on kirjeldatud Indreku ja Antsu karjaskäimist soos suure peona:
«Kui poleks veistel kellu ja krappe ning lammastel kuljuseid kaelas, siis oleks võinud peaaegu arvata, et soos ei olegi kedagi muud kui aga poisid, kes kiiguvad laialadvalistel mändidel või mõne tuiakama kase harude vahel, puhuvad pasunat, mängivad sõrmilist, huilgavad ja hõiskavad, nii et õhtu eeli vastu kajavad kauged saared keset mõõtmatut sood.
On tuttav iga metsatukk, iga lagedam lapp, iga suurem puu, iga küngas, iga mätas, sest ikka on kuski midagi tehtud, midagi nähtud, mis annab paigale erilise tähtsuse. Ja kui mõni paik muidu meelde ei taha jääda, siis keeratakse mõne väiksema kase latva või suurema kase oksa tuust. Leiduvad mõnes kohas tuusti-dereadki, mis kuhugi viivad, kuhugi juhatavad: mõne linnu-, maamesilase- või herilasepesa juurde.
Tuntakse iga lindu, iga looma tema häälest, teatakse, mis tähen-dab see või teine häälitsemisviis. Mõistetakse iga linnu lennust, kes mätaste vahelt loomade või poiste eest tõuseb, kas ta tõusis pesalt, poegade juurest, kes enda rohtu ja samblasse peitnud, või lihtsalt niisama muidu. Iga linnu häälest aimatakse tema saladus, tema kavatsus.
Ei ole suuremat lõbu kui proovida, kas linnu mõtted õieti loetud

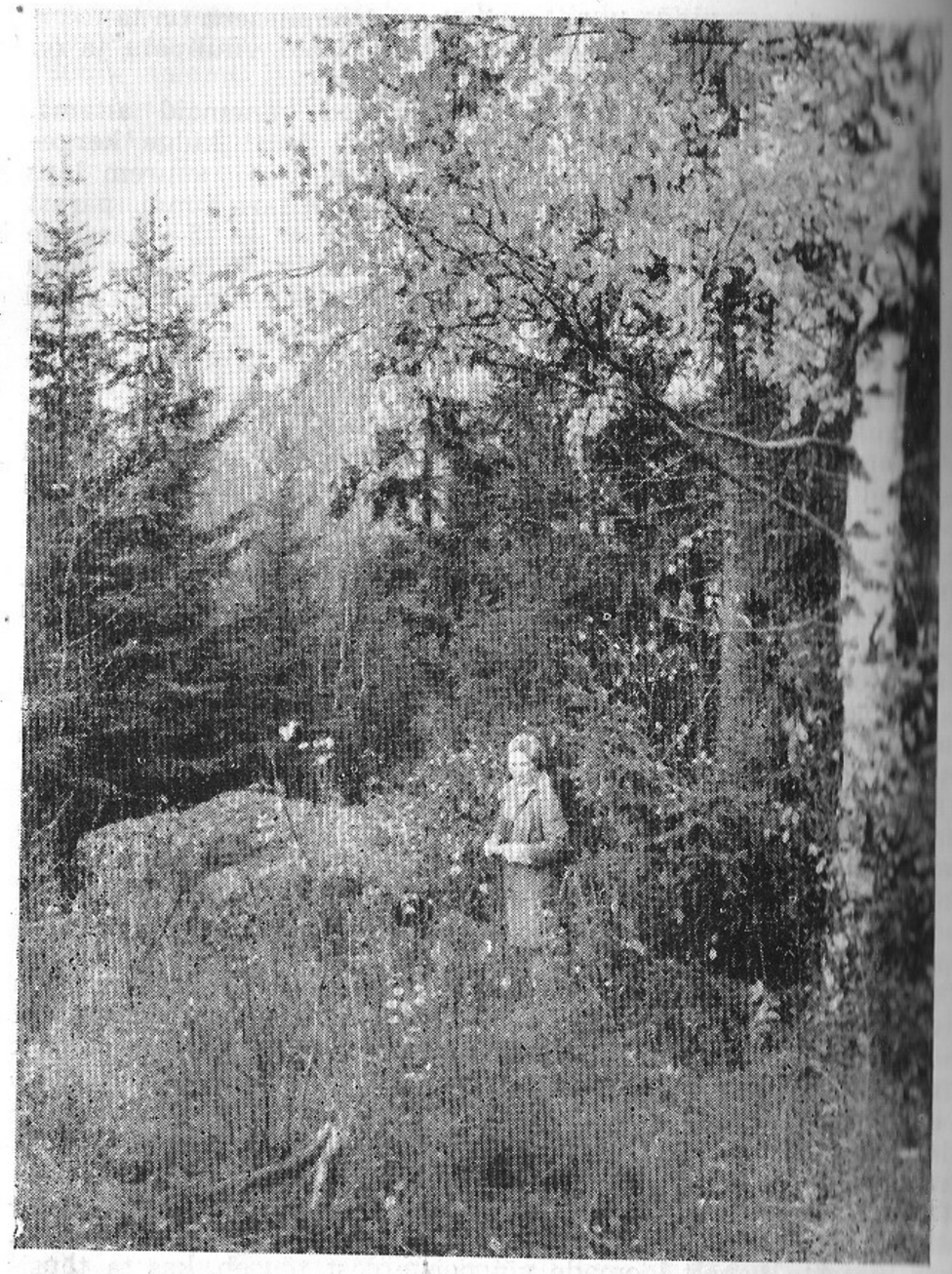

Laste mängukivi

või — kas lind tõtt kõnelnud, kui ta siuksub teatud viisil puuoksal: tahab ta pesale hauduma minna, on tal alles väikesed pojad pesas või on need juba sealt välja lennanud? Poisid istuvad kuhugi põõsa varju ja tükil ajal ei lausuta ainustki sõna, ei liigutata ainustki liiget. Nõnda võtab häälitseja linnuke varsti julgust ja ilmutab oma saladuse, lendab pessa või poja juurde. Kõige avameelsem on väike hall põialpoiss. Kui tal juba pojad pesas, karjub ta hommikust õhtuni mööda puuoksi keksides üü-ütt, üü-ütt ja otsib ussikesi, et neid poegadele viia. Nende pesi on poistel kogu soo täis ja mõnikord võistlevad nad, kumb leiab neid rohkem.»

Lapse- ja karjapoisiaastail omandatud hea lindude ja nende laulu või häälitsuste tundmine on aastakümneid hiljem leidnud kajastamist «Kõrboja peremehes» ja paljudes teistes teostes. Tallinnas elades on kirjanik Kadrioru pargis ja mujal jalutades õpetanud oma lapsi jälgima ja armastama linde. Kiindumus lindudesse on inspireerinud Tammsaaret sõnastama üht «Tõe ja õiguse» meeldejäävamat kirjeldust.

«Algas siin kevadel tedre kudrutamise, lõokese lõõritamise, kurgede turlututamise, käo kukkumise, taevakitse mökitamise, rabakana käk-kärritamise ja paljude teiste lindude häälitsemisega. Ööd läbi täitis Vargamäe õhku rõõmus kisa, mille sekka kostis karjaaiast lehmakellade tilksumine. Varsti tuli oma ühetoonilise prääksumisega rääk, ja kui tema väsima hakkas, siis algas oma lauluga rohutirts. See pidas ajahambale kõige kauem vastu. Aga öökülmades ja hallades katkesid ka tema mänguriista keeled. Kured hakkasid uuesti karjuma, aga mitte enam öösel, vaid päeval. Oli kuulda vahel mingisuguste rändlindude kiiret ja kärsitut tiibade vihinat, aga neil polnud viisiks häält teha, nagu ei jätkuks selleks aega. Suure rutuga lendasid nad lõuna poole.»

Noortele olid erakordsed need päevad, mil isa võttis kalale minnes endaga kaasa mõne lapse, vanemas eas mõne lapselapse. Rada viis vängelt lõhnavate angervaksade ja sookailude vahelt läbi madala soometsa, üle õõtsuvate mätaste Kitsessaare kaudu madalate kallastega Jägala ehk — nagu kohapeal öeldi — Simisalu jõe äärde.

Hansenid olid üks väheseid peresid vallas, kus käis ajaleht. Esialgu C. R. Jakobsoni «Sakala», pärast toimetaja surma aga J. Järve «Virulane». Hiljem, kui Anton oli ajakirjanik, saatis ta koju «Teatajat».

Raamatuid oli kodutalus vähe. Neid aga hoiti ja austati. Kukeaabitsa või mõne juturaamatu lugemiseks tuli isa käest luba küsida. Antoni lapsepõlveaastate lugemisvara moodustasid Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» ja populaarteaduslik ajakiri

«Maailm ja mõnda», J. Hurda «Pildid isamaa sündinud asjust», suur kokkuköidetud ja ilma kaaneta raamat, kus olid sees «Kolmmats», «Kolm kuradi juuksekarva» ja «Vürst Apolloonius», siis veel sentimentaalne rahvaraamat «Jenoveva» ning mõned «Virulase» ja «Sakala» lisalehed. Neid on Anton korduvalt lugenud. Vend Jaan mäletab, et töövaheaegadel olnud Anton ikka ninapidi raamatuis.

VAHEKORD «NUABRIMEHEGA»

Tammsaare väljamäel asetseb kaks talu. Tammsaare-Põhja talust paarsada meetrit lõuna pool paikneb Tammsaare-Lõuna talu, millele peremeheks oli aastail 1869—1905 Jakob Sikenberg (Sikkenberg). Sikenbergide suguvõsa pärines Albu valla kaugemast sopist, suurte rabade vaheliselt üksikult Sikemäe soosaarelt. Jakob Sikenberg (1837—1911) oli noormehena olnud Albu mõisas lambakarjus, mistõttu mõisasaksad kutsusid teda lambašäferiks, teised mõisatöölised aga suupärasemalt lambasihvriks. Sellest siis tuli, et ta hüüdis, kui tal oli hea tuju, oma naist lambasihvriks.

Hiljem ostis J. Sikenberg loomi mõisale, kus neid viinavabriku praagaga nuumati, viinavabrikule kartuleid, loomadele heinu ja põhku. Tal oli kauplemiseks soont. Kokkuostmisega teeniski ta taluostu sissemaksu jaoks vajaliku rahasumma.

1869. aastal soovitas mõisnik talle rentida või osta Tammsaare-Lõuna või ka mõlemad talud. 1873. aastal ostiski ta mõisalt Tammsaare-Lõuna talu 2350 rubla eest.

Ka Sikenbergidel, nagu Hansenitelgi, oli arvukas lastepere. Jakob ja Mari Sikenbergil sündis üheksa last: Juhan, Mai, Miina, Juula, Marie, Jakob, Leena, August ja Amalie.

Jakob (või, nagu teda koduselt kutsuti, Joagub) Sikenberg oli nutikas ja ettevõtlik peremees, kes töötas ise ja oskas juhtida kõiki talutöid. Sageli kordas ta, et tööd ei tohi narrida. Peremees puhastas ise kevaditi kraavid, seemendas põllud ja tegi heinakuhjad. Ta põletas ka kütist ja rajas uudismaad.

J. Sikenberg rajas pisut enne Hansenit rohtaia, kuhu istutas õunapuid ja kreeke. Üks tema istutatud metsõunapuu kasvab praegugi Tammsaare-Lõuna talu õues. Ka oli tal hea mesilasteõnn. Veel vanas eas oli tal olnud tosina ringis mesipuid. Meevõtmise ajal pakkus ta lahkelt ka üleaedse lastele värsket mett leivaga. Sikenbergi meeait, kuhu ta talveks tarud viis ja oma tööriistu hoidis, on praegugi alles.

Et J. Sikenberg oli kirjaoskamatu, armastas ta kuulata piibli, ajalehe ja juturaamatute ettelugemist. Tal oli erakordne mälu,

Jakob ja Mari Sikenberg

nii et võis vajaduse korral peast tsiteerida nii piiblit, «Tasujat» kui ka teisi teoseid.

Ka oli ta ise hea jutupuhuja, oodatud külaline ümbruskonna perekondlikel pidudel. Tihtipeale laulis ta tuntud kirikulaulude viisil mõnd omatehtud lorilaulu.

Ühes rahvajutu ainetel loodud loos iseloomustab J. Sikenberg ümbruskonna talusid:

Meie kandi kuked laulavad hommikuti niimoodi:
«Kuarlil kange kali-ii!»
«Eerul vägev vili-ii!»
«Napul nägus mini-ii!»
«Otsal rängalt raha-aa!»

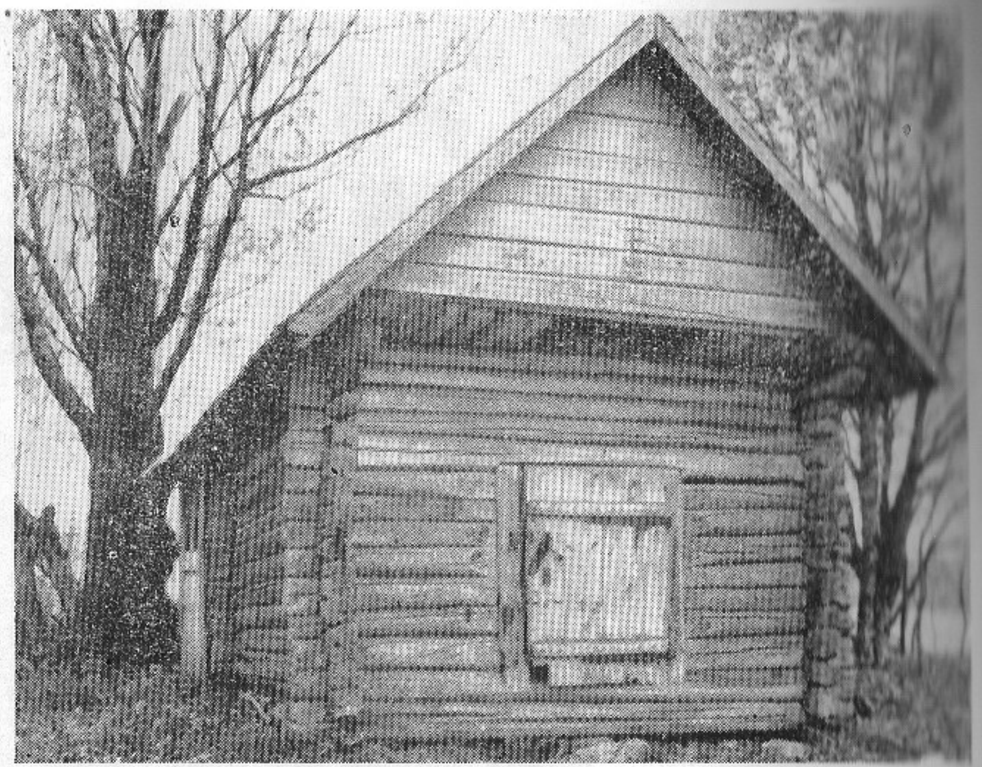

Jakob Sikenbergi meeait

Tanksema oma kisendab teiste sabas:
«Kehva elab kuaa!»
«Teiste armu varaal!» — õrritab Otsa kukk.
Tanksema kukk aga kilkab:
«Suagu kuidas suaab!»

J. Sikenberg oli oodatud külaline ka Järva-Madise kõrtsis, kus tema ilmumine tekitas harilikult elevust. Nii mõnigi kord on ta püüdnud mängida raha- ja rahvameest — ostnud kõrtsile õlut, süüdanud piipu põleva paberrahaga. Purjuspäi ei tulnud tema juttudel ega lauludel lõppu.
J. Sikenbergil oli kombeks pärast lauakirikut kõrtsi minna ja ta jäi sinna tavaliselt teisipäevani, mil tuli suure hoo ja kuraasiga koju. Häda siis sellele, kes tema käske ei täitnud või meelepärane polnud.
Kahe naabri vahel valitses pingeline vahekord. Võimalik, et selle põhjuseks oli asjaolu, et Hansenid olid tulnud Viljandimaalt, neil olid teistmoodi kombed ja keelemurre.

«Tões ja õiguses» on korduvalt juttu üleaedsete protsessimisest, kohtukulli ees õiguse otsimisest. Esialgu olid põhjuseks piiritülid, hiljem leiti kohtuskäimiseks põhjust veepaisutamisest ja muustki.
Kohapiiride kõrval tekkisid kohtukäimised veel veepaisutamise, soosilla tegemise, loomade kinniajamise ja mitmel muul alal, nii et tegemist oli korraga enam kui ühes protsessis. Iga vana protsess sai ikka uue protsessi aluseks. Aastate kaupa ei teinud Vargamäe naabrid muud, kui käisid kohut ja otsisid uusi nõkkeid, kuidas vastast sisse vedada. Ja et vahepeal kohtute korraldus oli uuendatud, siis tuli meestel nii mõnigi kord maakonnalinna sõita «miravoisse» või nagu nad ise ja teised ütlesid — «märavoisse».
Aga ei üks ega teine kohus suutnud vastaseid rahuldada. Lõppes protsess ükskõik kuidas, ikkagi mõtlesid mõlemad pooled, et neile on vähe õigust mõistetud ning liig palju süüdi. Ja kui kohtukäimine mingisuguseid tagajärgi ei andnud, siis pidi silmapilk uue protsessi alustama, mis tagajärgi annaks, sest vastasele pidi ometi «teada andma», kuidas lood õieti seisavad.»

Jakob Sikenbergi elumaja

Kas ka tegelikkuses on olnud taolisi protsesse?
Koltunud arhiividokumentide lehekülgedelt ja omaaegsete Albu valla elanike juttudest selgub, et Sikenberg ja Hansen käisid alatasa kohtus õigust otsimas. Väljend — käivad kohtus nagu Tammsaare mehed — kujunes peaaegu kõnekäänuks.
Tavalisemateks põhjusteks olid veepaisutamine ja piiritülid. Peeter Hanseni suureks unistuseks oli liigvee all kannatavate karja- ja heinamaade kuivemaks muutmine. Kuid talukrunt oli jagatud ebaloomulikult, nii et ta ei saanud kraavi jõkke juhtida, sest vahepeal oli Sikenbergi maa. Näiteks laskis Hansen kaevata oma kagupoolsele krundile sügava emakraavi mitme haru kraaviga, et vett alla lasta hobusekoplist ja Palgisaare karjamaalt. J. Sikenberg ei olnud nõus kraavi jätkamisega jõeni ning laskis oma ja Hanseni krundi piirile kaevata sügava umbkraavi, mille mättad ja mulla laskis visata oma krundi poole, ning istutas kraavivallile pajusid ja teisi puid. See tõkestas Hanseni kraavist tuleva vee voolamise ja juhtis vee tagasi Põhja talu hobusekoplisse ja heinamaale, nii et loomad olid olnud kõhuni vees. Kohtus aga seletanud Sikenberg, et ta teinud kraavi ja tammi oma maa kaitseks. Vaieldi ja tülitseti 15 aastat, enne kui 1893. aastal sõlmiti kirjalik leping (mille tekst on allpool), et vett tohib paisutada kuni 9. juunini.
Kemplemiseks ja protsessimiseks andis põhjust ka Kitsessaare suunas kahe talu piiril kahasse kaevatud kraav, mille Sikenberg laskis teha u. 10 meetrit oma piiri sisse, et tal oleks täielik õigus vett paisutada. Tülisid on olnud ka veepaisutamisega soosillal. Nii mõnigi kord on J. Sikenberg lasknud enne kohtuistungit oma tammid maha lõhkuda.
Ka on piiriaiad ja nende lõhkumine andnud põhjust paljudeks protsessideks.
Pärast aastaid kestnud kohtukulli ees käimist tulid mõlema Tammsaare talu peremehed metsaülem A. Kusteini majja, et sõlmida omavahelist «lepitust», kus lubati kõik kiusamised maha jätta. Selle omapärase lepingu tekst on järgmine:

«Albu Vettebere metsaüleniku
maeas 3tal Mail 1893. aasta.

Auustud Albu kogukona kohtule saab siin Tammsaare kohaomaniku Jagup Sikkenbergi kaebtuse asjas koha omaniku Peeter Anseni vastu karja tee nõudmise pärast teada antud. Ülemal nimetatud 3tal Mail olivad koos, metsaüleniku Ado Kusteini juures.

Kaebaja Jagub Sikkenberg
Kaebtuse alune Peeter Ansen
Käemehed Jüri Tandorf
„ Jagup Tandorf
„ A. Kustein

Tammsaare koha omanikud on ülemal nimetud meeste juures olemisel alamal ülespandud leppitus ära teinud.
I. Peeter Ansen annab Sikkenbergi raea ärest oma maast 14 (neliteistküme) jalga lai karja teeks kunni saunani kust Sikenberg oma õiged karja teed möda alla keerab, igaveste käidavaks teeks.
II. Peeter Ansen aitab ka Sikenbergile seda teed parandada mis Tamsarest Kaarli krunti tuleb siis kui Sikenberg seda soovib, aga Sikenberg ei pea oma karjaga mitte seda teed ära sõtkuma. Tee parandamise madrihal saab Sikkenbergi poolt antud.
Peale selle on mõlemad koha omanikud nenda kokku lepinud, et naad keiksugused üheteise vastu kiusamesed maha jättavad, olgu kraavide tegemine ehk vee paesutamised kuni 9 Juunini iga aasta, peale 9sat Juunid ei ole enam paisu tarvis. Kui naad kraavidega peaks midagi mudatust tegema, siis ei tohi kumb kumbakile kahju teha, vaid et nisugused asjad peavad kahe vahel leplikult tehtud saama et teine teist ei tohi kiusata.
Tammsare koha omanikud Jagup Sikenberg ja Peeter Ansen on kindlaste keik kiusamised ja kiuste tööd ühe teise vastu maha jätnud, ja tahvad kuni surmani rahus elada.
Mõlemad koha omanikud paluvad Auustud Albu kogukona kohut seda leppituse kaupa kohtu raamatuse sisse kirjudada et see assi kindlaks jääb.
Kumb sele leppituse rikkub et hakkab jälle teist kiusama, see saagu kohtu poolt seaduse järele keigekõrgema trahviga mis seadus selle kohta nõuab trahvitud. Leppituse täientamiseks kirjutavad mõlemad koha omanikud omad nimed alla. Nisama on ka käemehed isse oma käega omad nimed alla kirjutanud.
See jagu maad mis Sikenbergi maea kohas tee P. Anseni maa peal on, annab Sikkenberg omast karja teest keige maea ligemalt P. Ansenile tagasi.

XXX

Jagup Sikkenberg tegi ristid
P. Hansen
I. Tandorff
J. Tantorff
A. Kustein
(Allkirjad.)»

Kuid see «lepitus» jäi vaid ajutiseks vaherahuks, sest mõne aasta pärast algasid uued tülid.
Isegi 1902. aastal, kui mõlemad üleaedsed ehk, nagu nad ise endid kutsusid, «nuabrimehed» olid üle 60 aasta vanad, käidi erilise agarusega kohtus lootuses, et «Keiserliku Majesteedi käsk» õigust mõistab.

J. Sikenberg oli maamõõtja poolt kaardile kantud tee, nn. kaardi-tee, üles kündnud ja põlluks teinud ning ajanud uue otsetee aida eest silla otsani välja. Hansenile oli see ebasoodus, ta pidi uue tee tegema, et kaasikupoolsetele põldudele pääseda. Südame-täiega lõhkus P. Hansen osa karjatee aeda maha. Seepeale kaebas J. Sikenberg 21. mail 1902. aastal vallakohtule:

«Kostja Peeter Hanseniga on minul rajad vastastikku. Minu karja käimise tee käib tema koha maast läbi ja on Tammsaare Põhja koha kaarti peale see tee ülesse märgitud. 3-mal Mai k. p. 1893 aastal sai minu ja Peeter Hanseni vahel kirjaline leping tehtud, mille järele see tee teise koha peale sai seatud, nii et vana tee koht Peeter Hanseni tarvitada jäi. Seda uut teed olen ma kunni seia ajani takistamata tarvitanud, aga 20 Mai k. p. s. a. lahutas Peeter Hansen minu karja tee äärest aia ära, nii et ma oma loomi ei saanud koju ajada ja loomad ka öössete peavad karjamaal olema. See rikub aga minu majapidamist ja niisuguste tingimiste all on loomade pidamine täiesti võimatu. Peeter Hansen on sellega minu ja tema vahel tehtud lepingut rikkunud, mida tema oma surmani pidada ja täita lubas.»

Kolm päeva hiljem tunnistas kohus J. Sikenbergi nõudmise õigeks ja kohustas P. Hansenit karjatee 48 tunni jooksul korda tegema, vastasel korral parandatakse aed kostja kulul. Kuna Hansen ei soovinud aeda ise üles teha, laskis Sikenberg 62 sülla pikkuse aia korda seada ning esitas 29. mail kohtule kulude sissenõudmise:

Gustav Tandorfile maksetud aia ülesse tegemise eest	3	rubla
150 aiavitsa raiutud ja juure toodud	1	„
Kokku	4	rubla

Peale selle oli minul Hanseni teu läbi kulusi:

6-ue sia söötmiseks, kes karjamaale ei peasenud 8 päeva jooksul 16 tsetveeriku kartuhvlid ära kulutatud, a 25 kop.	4	rubla
8 päeva ajasin lambad üle herjape põllu ja sain kahju	3	„
Sellesama aja jooksul oli minu sarvloomade kari karjamaal ja nende lüpsmas käimise ja lehmade jootmisega ära kulutatud aja ning piimalehmade külma käes seismise kahju arvan 1 rubla päeva pealt	8	„
Loomade kaitseks karjamaale häda pärast aeda tehtud	1	„
8 ööd loomi karjamaal vahitud ja hoitud a 50 kop.	4	„
Kokku	24	rubla

Kaks päeva hiljem väitis Hansen kohtu ees, et Sikenbergi kulud ja kahju ei saa nii suur olla. Lõpuks lepiti kokku, et Hansen tasub Sikenbergile ainult 7 rubla.

Hanseni uhkus ei lubanud kaotajaks jääda ja veel samal päeval andis ta sisse Sikenbergi vastu järgmise kaebuse:

«Jakob Sikkenberg on oma maa sees välja ääres ühe kraavile paisu ette teinud ja niisamuti on ka tema tee äärde kraavide sisse mitmesse kohta paisud teinud. Tema rikub sellega minu kirikutee ära ja vesi rikub minu noort metsa ja teeb minule kahju. Sikkenberg tegi minu koha piire peale ühe sauna ja aida vahele tüki aeda ja on selle aia minu maa sisse teinud.»

J. Sikenberg seletas kohtus, et ta on kraavi oma hobuste karjamaa ümber teinud ja kraavi ühest kohast kinni pannud, et hobused üle ei hüppaks ja juua saaksid ning et see vesi ei tee Hansenile kahju.

Hanseni nõudel tuldi koha peale asja uurima. Kuid Sikenberg oli enne seda jälle paisud ära lõhkunud.

Sikenberg rääkis, et tal olla 1893. aasta lepingu järgi õigus kuni 9. juunini kraavidele paisusid teha ning selles osas läks Hanseni nõudmine tühja. Küll aga otsustas kohus 14. juunil:

«Keiserliku Majesteedi käsu järele — Albu valla talupoega Jakob Sikenbergi kohustada äralahutama ühte aeda 6 sülla pikkuselt sauna ja aida vahel.»

Selles osas jäi õigus Peeter Hansenile.

Sageli sõitsid need kaks kanget «nuabrimeest» aga kohtusse ühe hobusega ning läksid pärast kohtuistungit kõrtsi, et kortli viina juures asju edasi klaarida ja nii mõnigi kord tuldi pärast seda koos koju, et varsti jälle vana protsessi jätkata või uut alustada.

August Hansen, kellele Peeter Hansen pärandas talu 1903. aastal, et vabaneda alalisest protsessimisest «nuabrimehega», on jutustanud, et ka Sikenberg on aiast teibaid välja kiskunud ja nende loomi kinni ajanud. Kord teinud nad kohtu ees niisuguse lepingu, et kui Hanseni või Sikenbergi loomad teise maa peale tulevad, peab loomade omanik kahjukannatajale maksma looma pealt 10 rubla. Sügisel tõusnud Hansenite suur hanekari lendu ja laskunud teisepere viljakõrde. Jällegi alanud Sikenbergi kasuks trahvinõudmine. Sikenbergil tulnud aga harvem trahvi maksta.

Samal ajal said kahe vingamehe naised omavahel ilma vihavaenuta läbi, vajaduse korral aidati abivalmilt teineteist. Ka nende lapsed käisid omavahel läbi, sageli mängiti koos (kuigi ehk mitte nii romantiliselt nagu «Tõe ja õiguse» majaehitamise ajal), mitmed lapsed käisid koos koolis või leeris. Kui Anton Hansen käis kihelkonnakooli vaheajal koos August Sikenbergiga Järva-Madises leeris, siis oli Jakob Sikenberg toonud leeritoa juurest mõlemad poisid oma hobusega koju, öelnud hiljem «nuabrimehele»:

«Oskab lugeda või ei oska, aga on niisama leerist lahti kui sinu omagi.»
Jakob Sikenberg andis 1905. aastal peremeheohjad üle Augustist pojale, sest ta tervis muutus üha põduramaks. Ta suri kuus aastat hiljem, 15. oktoobril 1911. aastal. Aga ka siis, kui mõlemas talus said Augustist pojad peremeesteks, kerkis nendegi vahele isadelt päritud vimm.
Pärast «Tõe ja õiguse» esimese osa ilmumist olnud August Sikenberg väga pahane, kavatsenud kirjanikku isa mustamise eest kohtusse kaevata. Eriti solvunud olnud ta nende episoodide pärast, mida tegelikkuses Tammsaare väljamäel polnud toimunud, nagu Pearu kaevul kükitamine või laste abiellumine.
Ann Hansen oli paaril viimasel eluaastal raskesti haige. Ta variseses manalasse veebruaris 1903. aastal. Ema matuste puhul tulid kõik Hansenite kümme last kodutallu. Hiljem on nad sünnikohas käinud ükshaaval.
Pärast elukaaslase surma ja talu üleandmist pojale elas Peeter Hansen vaikselt ja enesessetõmbunult saunas, kus ta punus korve, käis hoolega kalal ja uuris pühakirja. Vajaduse korral tuli ta ka appi põllutööd tegema. Viimastel eluaastatel nokitses ta Põhja talus üht-teist teha-toimetada. Ta suri 29. oktoobril 1920. aastal ja maeti abikaasa kõrvale Järva-Madise kalmistule.

SÄÄSKÜLA JA PRÜMLI VALLAKOOLIS

Anton Hansen õppis lugemise iseenesest selgeks — pealt vaadates, kuidas ema voki juures vanemaid vendi õpetas. Möödunud sajandi kolmandal veerandil kehtis kodukooli seadus, mille järgi lapsed pidid kodus õppima mitte ainult lugema, vaid ka «tarvilikumaid» koraaliviise laulma, alustama katekismuse ja võimaluse korral ka piiblilugude ning -salmide õppimist. Vallakooli astumisel nõuti lapselt «selget lugemist, 2 ehk 3 katekismuse peatükkide sõnade tundmist, mõned kiriku laulu viisid ja üks kord üks». Koduõpetus toimus pastorite koostatud plaani alusel ja nende kontrolli all.
Kuigi koolikohustus algas tollal kümneaastaselt (ja lõppes kolmeteistkümneaastaselt), viidi terane Anton juba 8-aastaselt lähimasse kooli — kodunt umbes 10 kilomeetri kaugusel asuvasse Sääsküla vallakooli. Kool asub Albu mõisast Aravetele viiva tee ääres, 3—4 kilomeetrit Albust. Anton Hanseni kooliajal asus Sääsküla kool ühes vanas rehetoaga talumajas, mis oli kooli jaoks pisut ümber ehitatud. Selle lähedale ehitati 1895. aastal uus

koolimaja, mis on praegu ümberehitatud kujul olemas, selles elavad Aravete sovhoosi töötajad.
Sääsküla ja teistest ümbruskonna koolidest teadsid vanemad inimesed rääkida lugusid, kuidas koolmeistrid lapsi peksid või kuidas koolis õpetatud ainult piiblit ja laulusalme lugema, ainult vähesed saanud ka kirjutamise selgeks. Umbes tosin aastat enne Anton Hanseni koolitulekut oli Sääsküla, kihelkonna ühes vanemas koolis, õpetajaks olnud Jaan Treude, kes tundide ajal pannud lapsed vaikselt õppima ja hakanud siis samas klassitoas vokke treima.
Sääsküla õppis Anton Hansen kaks talve lugemist ja kirjutamist, rehkendust ja laulmist, erilist rõhku pandi aga, nii nagu tsaarivalitsuse-aegsed eeskirjad seda nõudsid, katekismusele ja piiblilugudele. Näiteks rehkenduses pidid selgeks saama «kokkoarvamine, mahhaarvamine, kasvatamine ja jaggamine» ning taolised ülesanded: «Mõisaherral ollid 18 sullast, iggaühhele piddi palka maksma 4005 koppikat ja veel 9 vaimotüdrukut kellest ta iggaühhele 2700 kopp. maksis, kui paljo piddi ta üllepea palgarahha andma?» Õpetaja oli Antoni taibukust ja teadmisi seadnud mitmel korral teistele eeskujuks.
Kõik Sääsküla vallakooli õpilased mahtusid ühte klassiruumi, kus istuti pikkade pinkide ääres ning jälgiti õpetaja seletusi või aeti salamahti naabriga juttu. Üht Sääsküla vallakooli pikka pinki, mille taga istus viis õpilast, ja üht koolilaste tahvlit võime me näha A. H. Tammsaare Majamuuseumis. Anton Hansen ja teised kaugemal elavad õpilased jäid kooli terveks nädalaks. Õhtupoolikul tehti pliidi peal midagi süüa või soojendati kodunt kaasavõetud hapukapsaid. Kaasa anti ka keedetud liha, leiba ja sepikut või saia.
Peeter Hansen kui praktiline talunik ei tahtnud oma lastele, eriti tütardele, kuigi palju haridust anda. Kui Martha oli rääkinud isale pärast poolteisetalvest Sääskülas käimist edasiõppimisest, vastanud isa: «Sigu sööta ja lehmi lüpsta oskab tüdruk ka ilma hariduseta.»
1888. aastal viidi Anton Hansen koos vanema venna Augustiga Ambla alevi lähedal asuvasse Prümli vallakooli, kus koolmeisteriks oli isapoolne sugulane Ants Tiss, kes kirjutas oma nime saksapäraselt Hans Tisch. Prümli vallakool oli päris tavaline paigatud õlgkatusega talumaja. Seal oli peale klassitoa ja õpetaja eluruumi, kus Hansenite lapsed elasid, ka rehetuba ja rehealune, kus koolmeister sügisel varahommikuti rehte peksis.
Koolimajas asus veel ka tolleaegne valla- ja kohtumaja, mistõttu rehetoa ahju taga seisis pisike arestikamber ehk nn. puur, kus mõnikord hoiti kinni omavahel tülliläinud külarahvast. Maja, kus õppis tulevane kirjanik, hävis sajandivahetusel. See asus

õppemaksu ning tooma lisaks veel $^{2}/_{3}$ sülda puid või maksma nende asemel 3 rubla raha.
Väike-Maarja kihelkonnakoolis oli kaks klassi, mõlemas kestis õppeaeg kaks aastat. Anton Hansen pääses kohe 1892. a. sügisel esimese klassi «ülemisse jakku», teise klassi «alamas jaos» õppis ta 1893/94. ja «ülemas jaos» 1896/97. õppeaastal.
Esimesel õppeaastal oli koolijuhatajaks Jaan Hansen, oletatavasti Anton Hanseni üks kaugemaid sugulasi, kel polnud aga koolmeistrieeldusi. Järgmisel, s. o. 1893. aasta sügisel tuli uueks kihelkonnakooli juhatajaks luuletaja ja väljapaistev pedagoog Jakob Tamm, kes pidas seda ametit kuni oma surmani 1907. aastal. J. Tamm oskas oma rikkalikke teadmisi hästi edasi anda ja võitis peagi õpilaste austuse ning armastuse. Veel hiljemgi on paljud tema õpilased end uhkusega nimetanud «Tamme poisteks». J. Tamme ajal tuli õpilasi palju juurde, nii et ruumid jäid kitsaks ning 1901. aastal avati tütarlaste jaoks eraldi kool.
A. Hansen on elanud nii kooli internaadis kui ka koolimaja kõrval kellamehe Ville juures.
Koolikaaslastele on noorest Hansenist meelde jäänud niisugused iseloomujooned ja harrastused nagu tagasihoidlikkus, sõbralikkus, abivalmidus, hea õppimine, värsside kirjutamine, huvi viiulimängu ja kirjanduse vastu.

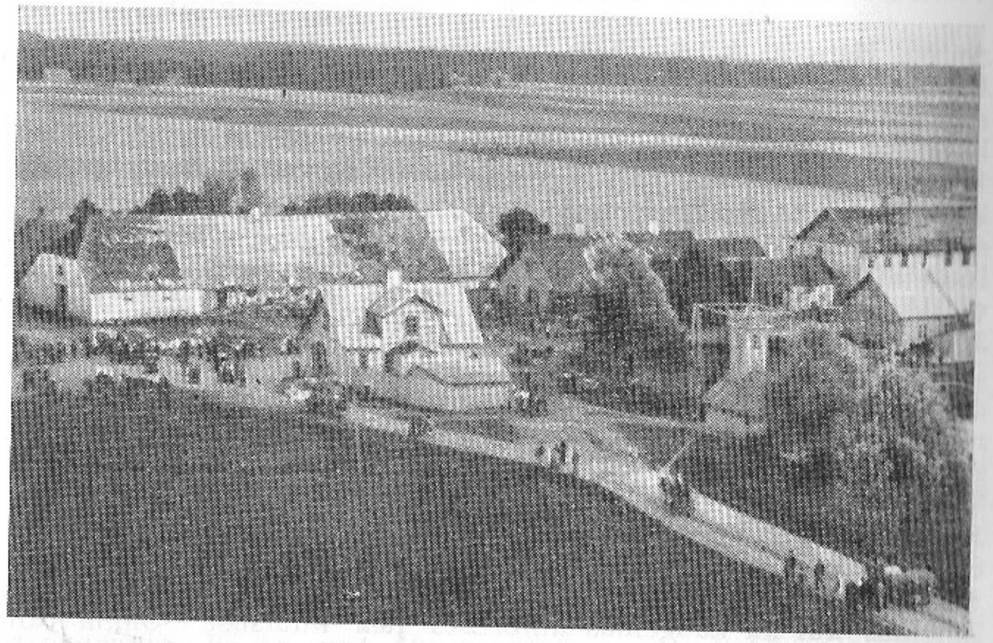

Väike-Maarja möödunud sajandi lõpul

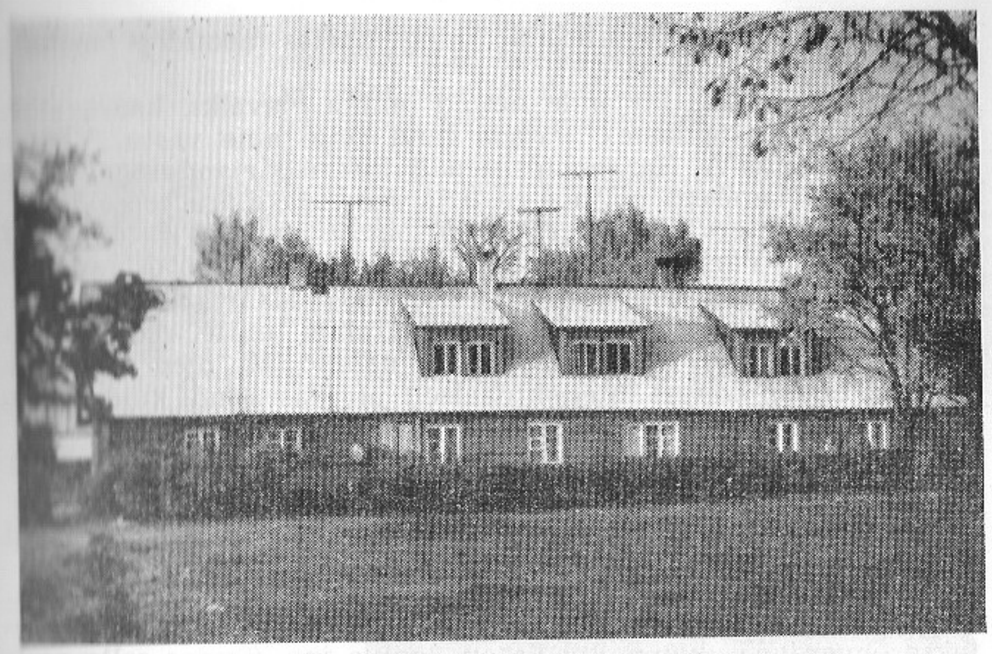

Väike-Maarja kihelkonnakooli hoone 1973. aastal

Arnold Liiv on oma isa ja teiste väikemaarjalaste mälestuste põhjal kirjutanud: «Vabal ajal oli Antonil alati raamat käes, sõrm järjepidajana selle vahel, et sobival momendil jälle raamat avada ja jätkata poolelijäänud lugemist. /. . . / Laupäevaõhtuti, kui teised koolikaaslased koju läksid, mängis ta tühjas internaadis viiulit või luges akna juures. Hansen oli endale valinud poluti (nari) akna lähedale selleks, et oleks võimalik lugeda raamatuid ja õppida niipea, kui päike tõusis, või jälle õhtul hilja, kuni valgus seda võimaldas.»
Ühel klassikaaslasel — Anna-Marie Veerbaumil — olnud geograafiatunnis raskusi suurel kaardil Musta ja Kaspia mere ümbruse tundmisega. Ta palunud Hansenit, et see talle tunniks vajalikud jõed ja järved kaardilt ette näitaks. Hansen näitaski abivalmilt, kuid lisas pisut nöökavalt: «Vaata ikka, muidu kui vihmane ilm tõsine, aga kui abi vaja, siis särab kui päikesepaiste.»
Anton Hansen istus klassis esimeses pingis, oli kaasõpilastega hästi seltsiv. Ta lähemateks sõpradeks olid E. Vilmansen ja A. Liblik, neid sidus ühine huvi kirjanduse ja muusika vastu. Koos Vilmanseniga mängis Hansen ka kooli keelpilliorkestris ehk «viiulikoori», mida juhatas energiline õpetaja Gustav Mälk, kes

Hansenile andis ka viiulitunde ning õpetas nootidest mängimist.
Jakob Tamm oskas kirjandustunnid muuta elavaiks, haaravaiks, suutis paljudes õpilastes äratada huvi selle aine vastu. Väike-Maarjas puutus A. Hansen tõsisemalt kokku kirjandusega, luges suure kaasaelamisega paljude eesti ja vene klassikute teoseid.
Ühes juubeliintervjuus on «Tõe ja õiguse» autor meenutanud Juhan Liivi «Varju» sügavat mõju. «Ta «Vari» mõjus minusse pööraselt. Lugesin seda esmakordselt Väike-Maarja kihelkonnakooli külmas klassitoas. Mind ei haaranud mitte see, mis ta ütles, vaid tunded, kuidas tema asju näinud. Ma olen aja jooksul vast Juhan Liivist intellektuaalselt üle kasvanud, kuid ei saa tema mõjust lahti.»
Kui J. Tamm «Varju» klassis ette luges, olnud niihästi kõik õpilased kui ka õpetaja tõelises vaimustuses. Veel kolm aastakümmet hiljem on Tammsaare nentinud, et ta pole kogu oma elu ajal eesti kirjanduses leidnud nii mõjuvat teost, kui oli «Vari».
«Varjust» saadud elamus õhutas noort Hanseni sulge haarama. Nii sündis luulekatsetus pealkirjaga «J. L. «W—i» », kus lubatakse ohverdada eluõnn kui ka au, lootus jne. üksnes selle eest, et Liiv oma mõttekujutusega joodaks janu tema hinges.
Sügava mulje on A. Hansenile jätnud ka E. Bornhöhe «Tasuja». Tundides on J. Tamm käsitlenud pikemalt «Kalevipoega» ning rääkinud «Kalevalastki».
J. Tamm nõudis õpilastelt kirjandite kirjutamisel selgust, lihtsust ja loomulikkust. Neid J. Tamme soovitusi on Tammsaare püüdnud kogu oma kirjanduslikus tegevuses täita. Juba Väike-Maarjas kirjutas A. Hansen sisukaid kirjandeid, mida J. Tamm seadis mitmel korral eeskujuks teistele õpilastele.
Tänutäheks kinkisid õpilased J. Tammele sünnipäevaks kas Puškini või Goethe teoseid. Õpetaja oli sellest tähelepanust liigutatud ja kinkis igale poisile ühe eksemplari oma luuletuskogu «Ärganud hääled» esimesest ja teisest andest.
J. Tamme lihtsad, napisõnalised ja tundesoojad luuletused, mis käsitlesid peamiselt talupoegade eluolu, olid eeskujuks värsikatsetusi tegevale A. Hansenile, kes õppis paljud oma õpetaja luuletused pähe.
Väike-Maarjas kujunes viiulimängu kõrval teiseks A. Hanseni meelistegevuseks värsside kirjutamine. Nii kihelkonnakoolis kui ka suviti kodus olles tekkis üha uusi katsetusi pealkirjata luuletuste vihikusse. Siin leidub naiivsevõitu sentimentaalseid lembelaule, mõtte- ja loodusluulet. Paljud luulekatsed on seotud kodutalu ja Tammsaare väljamäega.
Esimesena leiame vihikust lühiluuletuse «Armastus»:

Üks kelmik silmapilgutus,
üks kramplik käepigistus
ja palav huulte ligistus
on kokku terve armastus.

J. Tamme eeskujul on A. Hansen Väike-Maarja päevil kirjutanud kaks või kolm lugulaulu, neist on luuletuste vihikus 776 värsist koosnev «See on võimata!», kus leidub mitmeid õnnestunud maaelu kirjeldusi. Lugulaulu tähtsamateks tegelasteks on Hindrik ja Riia, samu tegelasnimesid kohtame ka hilisemates romaanides («Tões ja õiguses» küll Indrek).
Siin on ka A. H. Tammsaare esimese trükis ilmunud töö — luuletuse «Petetud» («Rahva Lõbu-leht» 1900. nr. 8) esialgne variant.

Jakob Tamm

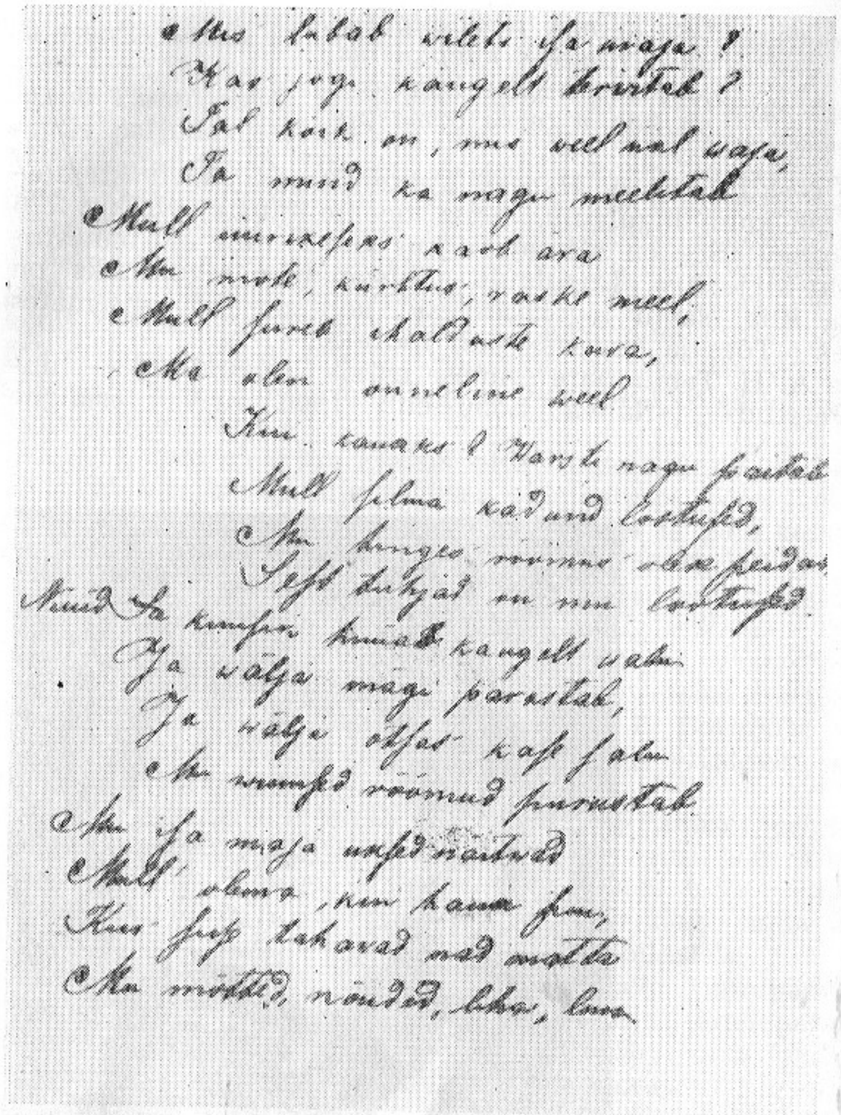

A. H. Tammsaare luuletus

Sageli on värsikatsetajat inspireerinud kodutalu ja Tammsaare väljamägi. Luuletuses «Hommikul» on ta püüdnud maalida hommikust vaadet, mis avaneb väljamäelt, ning kirjeldanud mitmesuguste lindude laulu.
Kiindumust kodusse väljendab ka luuletus «Mis meeldib mull'?». See algab järgmiselt:

Mu kodu ümbrus mulle meeldib.
Miks meeldib ta — ei tea ma.
Ta ümbruses mu mõte selgib
Nii lahkeks, rõõmsaks korraga.
Mull' meeldib kõrge väljamägi,
Kust eemale võin vaadata.
Mull' meeldib sääse, parmu vägi,
Mis sigib soodes hulgana.
Mull' meeldib aed, mis kambri otsas:
Ta puud ja põõsad ilusad,
Mull' meeldib kõndimine metsas:
Seal armsad mõtted tekivad.

Kevaditi armastas Anton Hansen käia Väike-Maarja vanal surnuaial jalutamas ning on sealses vaikuses ka mõned luuletused kirja pannud. Tema luuleharrastused ei jäänud teadmata kaasõpilastele, kes käisid salaja luuletuste vihikut lugemas. Mõned sentimentaalsed luuletused on A. Hansen pühendanud õdedelevendadele mitmesugusteks tähtpäevadeks, ka ühele kaasõpilasele on ta kirjutanud leeripäevaks tervitusluuletuse.
Küll on A. Hansen söandanud oma katsetusi ette lugeda J. Tammele ja J. Liivile ning võib-olla ka mõnele teisele parnaslasele. Neilt sai ta julgustust ja innustust jätkamiseks.
Anton Hansenil ja mitmel kihelkonnakooliõpilasel oli sõbralik vahekord Jakob Tamme õe Mariga, kes elas koolimaja pööningukambris. Mõnikord tulid mõned õpilased Mari Tamme juurde külla, vesteldi, loeti Jakob Tamme jt. luuletusi ning siin söandas ka A. Hansen oma luuletuste vihikust üht-teist ette lugeda. Mari Tamm on õhutanud A. Hansenit edasi õppima, nende kirjavahetus on kestnud kümmekond aastat. Mõnd A. Hanseni humoorikat kirja on M. Tamm oma sõbrannadelegi näidanud.
Arnold Liiv on teadnud rääkida, et mõnikord armastas A. Hansen ka lustakaid vallatusi. Kord oli Mari Tamm herned patta keema pannud ja läinud pikemaks ajaks naabrite juurde juttu ajama. Tagasi tulles leidnud, et herned olid kõik pajast välja hüpanud ja poolküpsetena pliidile ja põrandale maha veerenud. Kahtlus langenud millegipärast Anton Hansenile, kes seletanudki muiates, et hernestel hakanud pajas igav ja nad läinud oma perenaist otsima.
Koolikaaslaste mälestuste järgi oli A. Hansen õppeedukuselt klassi parimaid õpilasi. Ka arhiivimaterjalid kinnitavad seda. I klassi teise jao lõpetamisel polnud ta tunnistusel ühtki rahuldavat hinnet. II klassi esimese jao lõpetamisel leidus ta tunnistusel 10 «väga head» ja 6 «head».
Nüüd aga järgnes õpinguis kaheaastane vaheaeg. Kuigi ta ise ühes kirjas J. Tammele räägib oma haigustest, mis olevat teda

kaks aastat kinni pidanud, näib siiski, et suurim vastuseis võis tulla isa poolt, sest kodutalu põldude harimiseks oli tarvis ka nooruki töökäsi.

Pikem paus õpinguis suurendas pisut «heade» arvu, kuid ta lõputunnistus on silmapaistev. A. Hanseni hinded Väike-Maarja kihelkonnakooli lõputunnistusel olid järgmised:

Piiblilugu	5
Katekismus	5
Kiriku ajalugu	4
Vene keele lugemine ja grammatika	4
Vene keele kirjalik	4+
Eesti keele lugemine ja grammatika	5
Eesti keele kirjalik	4+
Aritmeetika	4
Geograafia	4—
Vene ajalugu	4+
Üldajalugu	4+
Loodusteadus	4
Füüsika	5
Ilukiri	4
Joonistus	4—
Laulmine	4
Võimlemine	4

Ilmselt tähtsam kui hea lõputunnistus oli see, et A. Hansen sai Väike-Maarjast kaasa tungi edasiõppimiseks, sügava huvi kirjanduse vastu ning järjekindla vajaduse oma tundeid ja mõtteid kirjanduslikult väljendada.

Väike-Maarjat võime ära tunda «Tõe ja õiguse» köstrikooli ja selle ümbruse kirjeldustes. Ilmselt on olnud kirjanikul Marie Tamm eeskujuks kirjutaja-Maiet luues.

Kuigi Anton Hansenil oli kindel soov kohe sügisel gümnaasiumi astuda, ei tulnud sest midagi välja, sest küllaltki kõrge kooli- ja kostiraha tasumiseks puudus isal raha ja ka kodutalu vajas hädasti nooruki töökaid käsi.

Lohutust leidis ta pikkadel sügisõhtutel viiulimängust ja värsside kirjutamisest. Luuletuste vihikusse tekkis 1897. a. sügisel nukratooniline «Minu kodu», mille kõrvale on õde Marie kirjutanud oma käega: «See on laul, mis luuletud valus, kui ta ei pidanud saama Tartu minna.»

Alles pärast uut aastat tuli Anton Hansenile appi hea juhus. Ta sõber Jaan Kaeli tuli Tammsaare-Põhja tallu ja teatas, et läheb Tartu turule kaeru müüma ja lubas ka Antoni viia Tartusse kooli. Esialgu oli isa natuke vastu puigelnud, siis nõustus ja andis pojale 50 rubla raha ning toidumoona kaasa. Järgmisel päeval algaski vististi üks ainulaadsemaid kooliminekuid üldse — kaks

Väike-Maarja kihelkonnakooli õpikud

päeva vaevalist sõitu naabri kaerakottide otsas, riiete ja toidukompsu kõrval kaasas luuletuste vihik ja viiulikast.

Tartus, Hugo Treffneri gümnaasiumis ehk kõige esimesema järgu koolis, algas uus lehekülg kahekümneaastase koolipoisi elus — siin sai mõne aasta jooksul oma lõbuks värsse kirjutavast Anton Hansenist realistlike külaelu aineliste proosateoste autor Anton Hansen-Tammsaare, kelle jutustused «Kuresaare vanad» (hilisema pealkirjaga «Mäetaguse vanad»), «Kaks paari ja üksainus» ning «Vanad ja noored» leidsid kohe sooja vastuvõtu ja kuuluvad praegugi Tammsaare jutuloomingu paremiku hulka.

Tollest ajast alates katkesid A. H. Tammsaarel tihedad sidemed kodutaluga. Kirjanikuna on ta oma noorusmail käinud vaid üksikuil kordadel. Kuid kahe esimese kümnendi jooksul talletatud elamused ja tähelepanekud isatalust ning selle ümbrusest on A. H. Tammsaarele olnud ammendamatuks inspiratsiooniallikaks.

TEEL KIRJANIKU SÜNNIKOHTA

A. H. Tammsaare Majamuuseumi ja kirjaniku kodukohta sõidetakse või matkatakse harilikult mööda Paide—Rakvere maanteed. Siit pöörab Järva-Madisesse kolm teed — Kaalepist, Ahulast ja Aravetest.

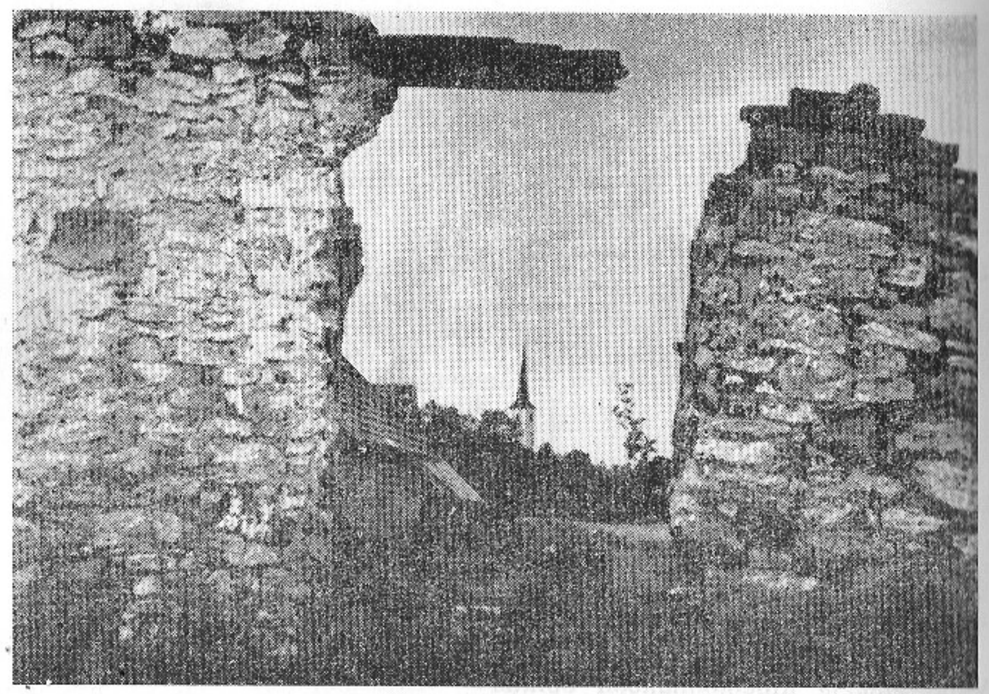

Järva-Madise kõrtsi varemed

Ahula—Järva-Madise tee äärde, umbes kilomeeter enne Järva-Madise asulat jääb vana kalmistu. Väravast vasakule jääva tee äärde on sängitatud maamulda A. H. Tammsaare vanemad Ann ja Peeter Hansen, kelle kalmudel on vanaaegsed raudristid nimeplaatidega. Samale kalmistule (väravast pisut paremale) on maetud ka Tammsaare-Lõuna talu pererahvas — Mari ja Jakob Sikenberg. Kesktee äärde jäävad Simisalu rahva — Grossthalide hauad ja teest pisut paremale kirjaniku venna ning Tammsaare-Põhja talu hilisema peremehe August Hanseni kalm.

Järva-Madise alevik on võrdlemisi vana asula. Ürikutes on teda esmakordselt mainitud 1427. aastal. Alevik tekkis kiriku ja kõrtsi lähedusse möödunud sajandi lõpul. Vanimaks ehitiseks on Järva-Madise kirik, mis on esialgsel kujul ehitatud XIV sajandi algul. Kirikus asub väärtuslikke kunstiteoseid (barokkstiilis kantsel, mille valmistasid L. Heissmann ja E. Thiele 1650. aastate algul, ja Chr. Ackermanni loodud altar 1680. aastaist). Kirikut on detailsemalt kirjeldanud Ed. Vilde oma romaanis «Prohvet Maltsvet».

Möödunud sajandi lõpul oli kohalike talupoegade jaoks Järva-Madise üheks tähtsamaks kohaks kõrts, kus tehti karjuse- ja

sulasekaubad, istuti, vaieldi ja kembeldi õllekapa ja viinakortli juures. Küllaltki sageli võis siin näha ka Tammsaare rahvast — Jakob Sikenbergi ja Peeter Hansenit, eriti pärast kohtus- või kirikuskäimist. Kõrts muudeti hiljem seltsi- ja kultuurimajaks. Hoone hävis tulekahju läbi 1946. aastal. Praegu on näha vaid endise kõrtsihoone varemeid.

Kunagisest kõrtsist umbes sada meetrit edasi leiame üle tee Albu vallamaja, kus asus ka vallakohus. Selles 1898. aastal valminud hoones käisid kohtukulli ees õigust nõudmas kirjaniku isa Peeter Hansen ja tema naaber Jakob Sikenberg. Praegu on seal Albu külanõukogu ja kultuurimaja, kus on ka väike väljapanek A. H. Tammsaare tegevusest.

Hoone ees on puudega piiratud muruväljak, kus asub A. H. Tammsaare monument — üks ainulaadsemaid Eestis, mille püstitas 1936. aastal koduvalla rahvas. See oli meil esmakordne juhus, et elavale ja täies loomejõus kirjanikule püstitati ausammas. Monumendi loomise mõtte tõstatas eesti raamatu 400. juubeliaastal, s. o. 1935. aastal, Albu üks ärksama vaimuga talunik J. Ruuse. Talunikest, kooliõpetajatest ja vallaametnikest loodi ausamba püstitamise komitee. Vajaliku summa hankimiseks kor-

Albu endine valla- ja kohtumaja

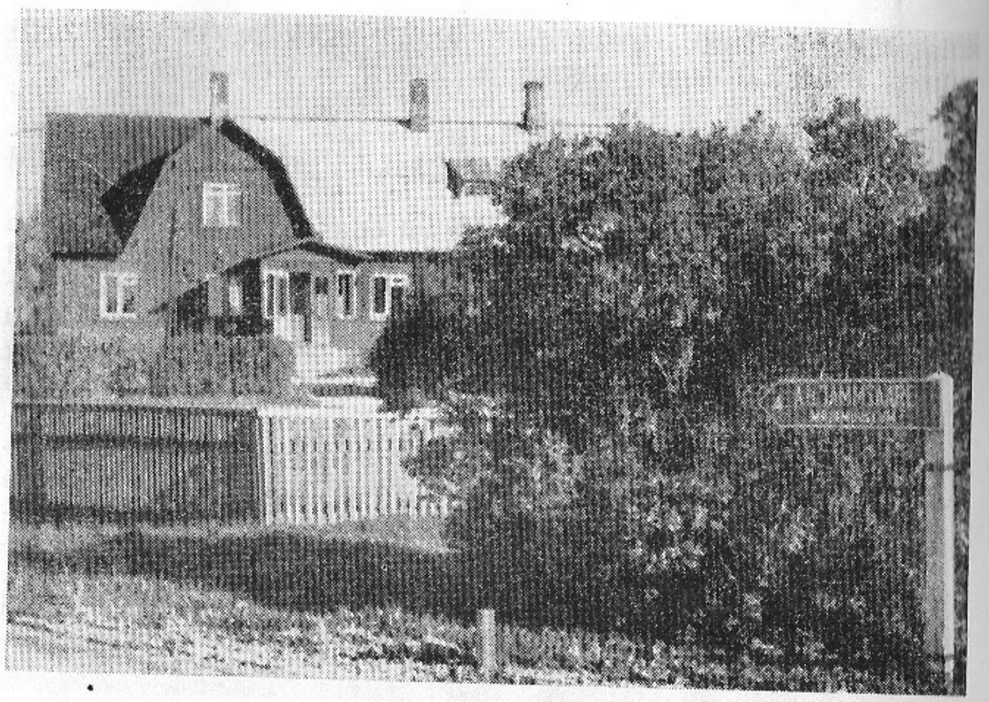

A. H. Tammsaare nim. kolhoosi keskus

raldati loterii (kus auhindade hulgas olid kesksel kohal A. H. Tammsaare teosed), kirjandus- ja kõneõhtuid, korjandusi jm.

Mälestussamba autor on skulptor F. Sannamees. Kõrgel graniitsambal asub mõttessesüvenenud ja küünarnukiga «Tõe ja õiguse» köidetele toetuva Tammsaare pronksbüst. Samba alumises osas on kaks reljeefi suurromaani I ja V köite motiividel. Esimesel on kujutatud Andrese ja Krõõda saabumist Vargamäele, teisel aga Indrekut soos kraavi kaevamas ja Pearuga vaidlemas.

Ausamba pidulikust avamisest 30. augustil 1936. aastal võttis osa erakordselt suur rahvahulk — umbes 2000 inimest. Kirjaniku soovil kutsuti kõnet pidama Gustav Suits.

A. H. Tammsaare ise ei võtnud avamispidustusest osa, vaid saatis mitmeid tõlgitsemisvõimalusi pakkuva telegrammi: «Kõigile, kes kokku tulnud tõe ja õiguse pärast, saadab südamlikke tervitusi Tammsaare.»

Monumendist umbes 100 meetrit edasi minnes pöörab kirjaniku sünnikohta viiv tee vasakule. Pisut üle kahe kilomeetri kaugusel asuvad A. H. Tammsaare nimelise kolhoosi keskuse hooned. Kolhoos on viimastel aastatel teinud suuri edusamme. 1973. a. autasustati kolhoosi esimeest J. Nõlvet Lenini ordeniga.

Lähenedes aga Tammsaare maile Lehtmetsa-Ristilt, näeme enne Albusse jõudmist teest vasakul pool pikka vana talumaja. Siin oli Albu vana valla- ja kohtumaja, kus sageli käisid nii Peeter Hansen kui ka Jakob Sikenberg.

Suure põlispargi sees paikneb endine Albu mõis. Albu on üks vanimaid asustusi meie maal, esmakordselt on Albut mainitud juba 1282. aastal. Albus on aastail 1718—1740 tegutsenud Albu vaeslastekool, mis tekkis Halle filosoofide mõjul ning oli mõeldud peamiselt vaesestunud ja orbunud aadlilaste kasvatamiseks. Arvatakse, et siin on õppinud ka üksikuid eestlasi.

Albu mõisa juures asub Kukenoosi rehi, kus kohalike mõisnike algatusel toimus 1. nov. 1861. a. maltsvetlaste massiline peksmine ehk Albu veresaun.

Albust pöörab tee vasakule Sääsküla kooli juurde, paremale aga kolhoosikeskusse ja Tammsaare muuseumi.

Veel kolm kilomeetrit ja olemegi kunagise Kaarli talu asukoha ja soosilla juures.

Kaarli talu, mille hooned hävisid 1959. aastal, on mitmeti seotud A. H. Tammsaare loominguga. Siit on ta saanud ainet ühe oma varasema jutustuse «Vanad ja noored» loomiseks. Jutustuse kirjutas ta treffneristina 1902. või 1903. aastal ja see ilmus esmakordselt «Postimehe» joone all 1.—27. veebruarini 1903.

Möödunud sajandi kolmandal veerandil elasid Kaarli talus Jüri ja Leenu Kask oma tütre Miinaga, peremees olnud aeglane ja vaikne, naine aga äge ja valitsemishimuline. Koduväiks tuli Kaarlile Kaarel Liiv, kellel tekkis vastuolu ämmaga. Ühel septembriööl puhkes Kaarli talus teadmata põhjusel tulekahju, mille tagajärjel kõik hooned põlesid maatasa. Kahtlustati aidalakas ööbinud turbalõikajaid. Õnnetusi lisandus noorrahvale veelgi.

A. H. Tammsaare on «Vanade ja noorte» Kadaka talu ning peategelaste loomisel kasutanud rohkesti tegelikust elust võetud motiive ja sündmusi, kusjuures ta on neid värvikamateks muutnud, noorte ja vanade vahekorda teravdanud.

Kaarli talust on A. H. Tammsaare ainet saanud ka lühijutu «Tõsi jah!» loomiseks. Töö ilmus «Teataja» 1904. aasta kalendris. Lühijutu peategelaseks on endine teoori Teo Mikk, kes teiste jutu kinnituseks armastab lisada: «Tõsi! Tõsi jah! Täitsa tõsi!». Kaarli talus on varem elanud teoorjast vanamees Juhan Ehrenberg, kes oskas rahvapäraseid ravimisviise ning keda kutsuti sellepärast Kaarli tohtriks. Temal olnudki tavaks teiste juttudele lisada «Tõsi jah! Täitsa tõsi!».

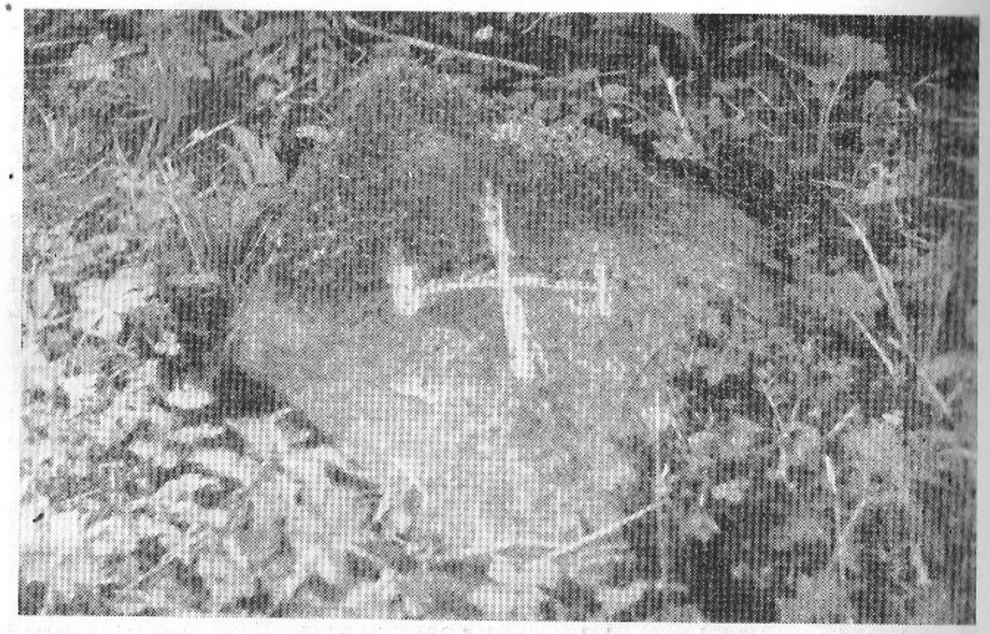

Ristikivi Tammsaare-Lõuna ja Kaarli talu piiril

JALGSIMATK VÄLJAMÄEL

Anton Hansen-Tammsaare sünnikoha külastamisel ärgem piirdugem auto- või bussiaknast väljavaatamisega ning majamuuseumi põgusa silmitsemisega, vaid tehkem paaritunniline jalgsimatk mööda Tammsaare väljamäge ja selle lähemat ümbrust, mis on muutunud peaaegu nagu vabaõhumuuseumiks.

Suhteliselt lühema matka objektideks võiksid olla: soosild, Tammsaare-Põhja talu, sauna ase, piirikraav, suur tamm, tülikraav, Tammsaare-Lõuna talu, Tammsaare majamuuseum.*

Pikema variandi puhul alustaksime matka juba kas Tammsaare kolhoosi keskusest või endise Kaarli talu asukoha juurest, Kaarli ja Tammsaare-Lõuna talude piiril heidaksime pilgu maantee vasakul serval asuvale ristiga piirikivile, tutvuksime soosillaga, autode parkimiskoha juurest läheksime väljamäe põhjapoolses tipus asuva karjalaste mängukivi juurde, sealt mööda põlluserva kiviaia ja piirikraavini, suvel ka Kitsessaarde ja Jägala jõeni, sealt jalgrada mööda kaevu ja sauna asemeteni. Järgneksid suur

* Vaatamisväärsusi tutvustatakse lähtudes autori ja majamuuseumi töötajate kogemustest. Paari punkti kirjeldamisel ja skeemi koostamisel on kasutatud ka A. Kumari artiklit «Tammsaare väljamäel ja soodes» («Paide rajoonis», 1972).

Soosild 1973. aastal

Simisalu väljamägi

ei asu kahe talu piiril, vaid on sellest umbes 10 meetrit lõuna pool, jäädes Tammsaare-Lõuna talu ja Albu mõisa maale. Martha Hanseni arvates on «Tões ja õiguses» seda kraavi kujutatud kahasse kaevatud kraavina. Piirikraavist põhja pool asusid Tammsaare-Põhja talu vesised ja soised karjamaad.

Kitsessaar («Tões ja õiguses» Jõesaar) on kruusase pinnaga väikevoor. Kitsessaare pindalast kuulus väiksem osa Tammsaare-Põhja, suurem osa Tammsaare-Lõuna talule. Kitsessaar on kaetud kuusemetsaga, mis sai 1967. a. tormis tugevasti kannatada.

Jägala jõgi ehk, nagu kohapeal kutsuti, Simisalu jõgi on pehmete kallastega jõgi. Siin käisid nii Peeter Hansen kui ka tema pojad haugi, ahvenaid, särgi jt. kalu ning vähki püüdmas. Varem oli jõgi kala- ja vähirikas, mõnikord saadi ühe ööga mitu kartulikotitäit vähke. Jägala jõe vana sängi paremal kaldal on teada kaks teineteisest umbes 300 m kaugusel asuvat Hansenite mõrravaiade asukohta. Peeter Hansen õpetas ka lapsi, hiljem lapselapsi kalu püüdma. Kalapüük kujunes Tammsaarele hiljem, kui ta Koitjärvel tervist parandas, üheks meelistegevuseks.

Simisalu talu

Karjalaste mängukivi — väljamäe põhjapoolses tipus asuv suur lame kivi, kus lapsed armastasid mängida. Lähedal kasvavate kuuskede- või leppade okstest haarates roniti üksteise võidu üles; kes varem otsa jõudis, püüdis teist alla tõugata.

Suur tamm. Väljamäe üks kauneimaid puid on umbes 150-aastane tamm, mis kirjaniku lapsepõlves oli veel üsna väike ning ümbritsetud võsaga. Arvatakse, et Tammsaare nimi on tulnud väljamäel vanasti kasvanud tammedest. Tammest umbes 100 m põhja pool asub Sikenbergide karjakaevu vare.

Simisalu jõesild. Jägala jõele on ehitatud Simisalu tallu pääsemiseks sild. Vana jõesängi mõlemas ääres näeme suuri siledaid raudkive, mis Hans Grossthal on sinna asetanud, et kivilt kivile astudes pääseks talust välja. Vanasti polnud siin silda, sõideti vankriga madalast paigast läbi, jala astuti üle kivide. Nüüd on vanas jõesängis vähe vett, sest vesi voolab umbes saja meetri kaugusel asuvat sirget kanalit mööda. (Varem oli Jägala jõgi maaliline madalate kallastega jõeke.)

Simisalu talu asub umbes samasugusel väljamäel nagu Tammsaaregi. Enne Hanseneid tulid siia Viljandimaalt kaks venda Hans ja Jüri Grossthal ning ostsid Simisalu I ja II talu. Vennad

Jüri Grossthal abikaasaga (A. Suuroru vanaisa ja vanaema)

ehitasid ühise talu — mõlemal oli kolm tuba ja köök ning eraldi sissepääs maja otsast. Mõlema talu üldsuurus oli 290 tessatini 640 ruutsülda, kuid sellest oli põldu ainult 30 tessatini 784 ruutsülda. Suurem osa talu maadest oli võsastunud heinamaa.
Hans Grossthal, Hundipalu Tiidu prototüüp ja Anton Hanseni ristiisa, oli olnud ümbruskonna üks ärksamaid talupoegi, suur jutumees ja lehelugeja.
Jüri Grossthali poeg Jüri abiellus kirjaniku õe Mariega. Hiljem oli ta metsaülemaks Piirsalus. A. H. Tammsaare on treffneristina kaks suve elanud õe ja õemehe juures Läänemaal. Jüri ja Marie Grossthal-Suuroru pojast sai näitleja Arno Suurorg, kes on loonud tähelepanuväärivaid rolle A. H. Tammsaare näidendeis ja tema teoste dramatiseeringuis.
Tülikraav. Jakob Sikenbergi kaevatud umbkraav, nn. tülikraav, mis põhjustas kahe naabri vahel mitmeid kohtuskäimisi. Lähemalt tülikraavi kohta vaata lk. 57.

Tammsaare-Lõuna talu. Jakob Sikenbergi poolt 1888. aastal ehitatud elumaja on säilinud. 1960-ndail aastail on mõnes toas aknad suuremaks tehtud, õuepoolses osas on välimus niisugune nagu varem. Alles on ka Sikenbergi meeait (pisut ümberehitatult), ait-laut ning endises rohtaias kasvav suur metsõunapuu. Ka kaev asub endisel kohal. August Sikenberg on 1927. aastal ehitanud suure lauda.
A. H. Tammsaare Majamuuseum. Ekskursiooni lõpetame majamuuseumis. Astume sisse ka aita, kus on näha mitmesuguseid Ann ja Peeter Hansenile kuulunud esemeid.

VÄLJAMÄGI TÄNAPÄEVAL

Saja aasta jooksul on elu Tammsaare väljamäel tundmatuseni muutunud. Kirjaniku lapsepõlveaastatel valitsenud patriarhaalne taluühiskond on jäänud ajalukku, veerandsada aastat mürisevad kahe «nuabrimehe» endistel põldudel A. H. Tammsaare nimelise

Juhan Smuul ja Ilmar Sikemäe Peeter Hanseni aida trepil

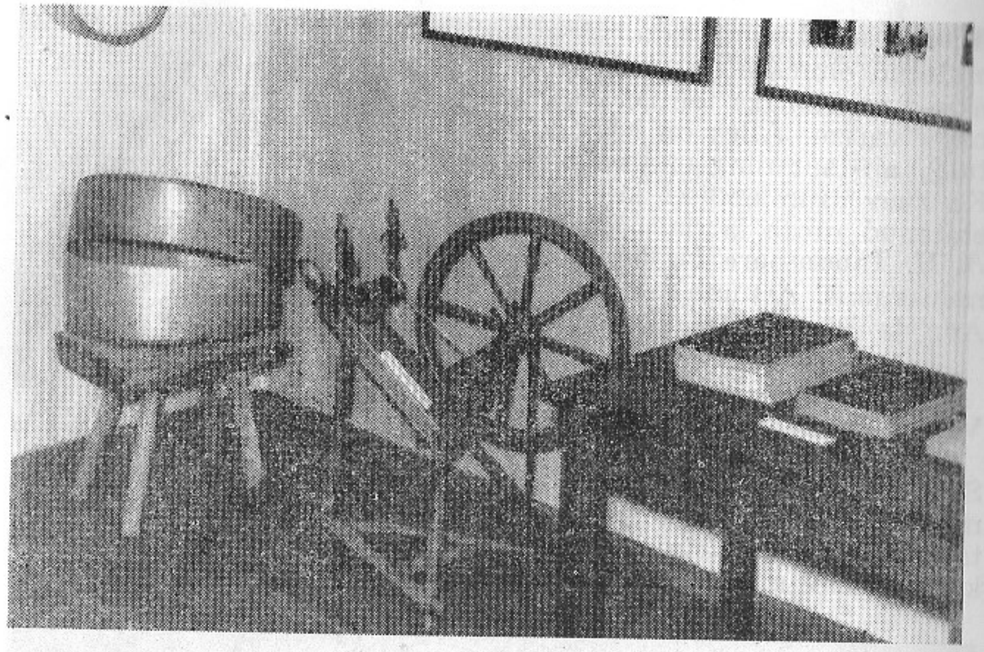

Anni ja Peeter Hanseni esemeid

kolhoosi traktorid ja kombainid, sood ja karjamaad on muutunud kuivemaks, raskesti läbitava soosilla asemel on korralik kruusatatud maantee.

Hansenite endises talus, August Hanseni ehitatud uues elamus, asub A. H. Tammsaare Majamuuseum, mis loodi 1958. a. Tõsi küll, varsti pärast A. H. Tammsaare surma tõstatas kirjaniku sõber kriitik B. Linde ajakirjanduses Tammsaare muuseumi loomise idee, kuid see jäi tollal n.-ö. hüüdjaks hääleks kõrbes.

1950-ndail aastail kasvas järsult A. H. Tammsaare sünnitalu külastamine kirjandushuviliste, eriti koolinoorte poolt. Kohapeal oli Hansenite ja Sikenbergide järglastel näidata vaid mõni ajalooline ese ja foto, heal juhul kuuldi mõni mälestuskild. Üha rohkem ja rohkem avaldati soovi muuseumi loomiseks. Sellest mõttest haaras kinni Tapa rajooni TSN TK, eriti aga kultuuriosakonna energiline juhataja Konstantin Nikonov. Ühiskondlikus korras hakkasid muuseumi rajamiseks tegema eeltöid kirjandusteadlased H. Siimisker, H. Puhvel ja E. Teder, kes kogusid ekspositsiooni jaoks vajalikku materjali, avaldasid üleskutseid ajakirjanduses ja raadios. Muuseumi ettevalmistustöödest võttis osa üle 60 asutuse ja üksikisiku, kes kinkisid Hansenite perele kuulunud isiklikke esemeid, mitmesuguseid fotosid kirjanikust ja raamatuid, sõnastasid mälestuskilde.

Ühiste jõupingutustega loodud muuseum avati A. H. Tammsaare 80. sünni-aastapäeval 30. jaanuaril 1958. aastal. Sel päeval kogunes kirjaniku kodutallu üle 300 inimese. Pidulikul avamisel andis ülevaate kirjaniku elust ja tegevusest Tapa keskkooli direktor Väino Järv, tervitussõnadega esinesid EKP Tapa rajoonikomitee sekretär Helmi Org ja kirjanik Ilmar Sikemäe. A. H. Tammsaare nimelise kolhoosi esimees Voldemar Loit pani kaasaja kirjanikele südamele kujutada tänapäeva talurahva elu niisama tõetruult, nagu seda tegi A. H. Tammsaare.

Muuseum muutus kiiresti populaarseks. 15 aasta jooksul käis siin üle 108 000 külastaja. Esialgu asus ekspositsioon mansardkorrusel. 1972. aastal avati alumisel korrusel uus ekspositsioon.

A. H. Tammsaare muuseumis võime näha mitmeid Hansenite isiklikke esemeid: Peeter Hanseni valmistatud söögi- ja töölauda, mitmesuguseid tarberiistu, Ann Hanseni vokki jpm. Näeme ka Sääsküla kooli pikka pinki ja tahvlit.

Stendidel saame fotode, tekstide ja raamatute kaudu ülevaate kirjaniku vanematest ja õdedest-vendadest, kooli- ja noorusaastatest, kodukohaga seotud loomingust. Eriline rõhk on asetatud suurromaanile «Tõde ja õigus». Eksponeeritud on Peeter Hanseni ja Jakob Sikenbergi talude ostulepingud, fotosid prototüüpidest, «Tõe ja õiguse» väljaanded. Huvipakkuv on ka Albu monumenti tutvustav stend.

Viimases toas on välja pandud A. H. Tammsaare teosed eesti ja võõrkeeltes ning kirjaniku tõlgitud teosed.

1973. aasta suvel alustati A. H. Tammsaare sünnitalu taastamist ja 21. VI 1973 pandi taastatavale hoonetekompleksile pidulikult nurgakivi. Eesti NSV Metsamajanduse ja Looduskaitse minister H. Teder rääkis Kõrvemaa maastikukaitseala kujundamisest ning Tammsaare-Põhja talu hoonete taastamisest paljude asutuste ja organisatsioonide toetusel.

KASUTATUD KIRJANDUST

A. H. Tammsaare. Jutustused I—III. Tallinn 1959—1962.
A. H. Tammsaare. Kõrboja peremees. Tallinn 1922.
A. H. Tammsaare. Tõde ja õigus I—V. Tartu 1926—1933.
* * *
M. Kampmaa. Eesti kirjandusloo peajooned. Neljas jagu. Tartu 1936.
K. Mihkla. A. H. Tammsaare elutee ja looming. Tartu 1938.
Paide rajoonis. Artiklite kogumik. Tartu 1972.
H. Puhvel. A. H. Tammsaare elu ja loomingu varasem periood (1878–1922). Tallinn 1966.
H. Siimisker. A. H. Tammsaare. Tallinn 1962.
I. Sikemäe. Kirjad Vargamäelt. Tallinn 1962.
A. H. Tammsaare Maja-muuseum. Koostanud Õ. Hansen. Paide 1962.

SISUKORD

Saateks 3
Hansenite saabumine Tammsaaresse 8
Argipäev Tammsaares 14
Laste elu Tammsaares 22
Vahekord «nuabrimehega» . . 30
Sääsküla ja Prümli vallakoolis 38
Väike-Maarja kihelkonnakoolis 41
Teel kirjaniku sünnikohta . . 49
Jalgsimatk väljamäel 52
Väljamägi tänapäeval 61
Kasutatud kirjandust 63

Тедер Ээрик. НА РОДИНЕ ТАММСААРЕ. На эстонском языке. Обложка: Э. Пальмисте. Таллин, изд-во «Ээсти раамат».

Toimetajad T. Kuusik ja J. Laas. Kunstiline toimetaja E. Järv. Tehnilised toimetajad K. Kallaste ja P. Kass. Korrektorid E. Bachwerk ja H. Loik.

Laduda antud 21. XI 1973. Trükkida antud 15. III 1974. Trükipaber nr. 1, 60×84/16. Trükipoognaid 4 + 1 kleebis. Tingtrükipoognaid 3,78. Arvestuspoognaid 3,94. Trükiarv 30 000. MB-02748. «Eesti Raamat», Tallinn, Pärnu mnt. 10. Tellimuse nr. 5853. Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk t. 2. Hind 15 kop.